

כיפורים, כפרה, טומאה וטהרה – זיכרון ושכחה, 'באר העבר' ותהום הנשייה

רחל אליאור

תוך שימוש במלה בחיי היום שלנו, אנו שוכחים
שהמלים אינן אלא קטעים של סיפורים קדמונים
ונצחיים ושאלנו בונים את בתינו, בדומה לברברים,
משברי הפסלים וצלמי האלילים. מושגינו והגדרותינו
המפוכחים ביותר הם היפעלויות רחוקות של
מיתוסים וסיפורים קדומים. אין אפילו פירור אחד
מתוך האידיאות שלנו שאינן מתייחס על מיתולוגיה –
שלא היה אי־או מיתולוגיה משוננת צורה, חבולה,
כזאת שלאחר גלגול!¹

א. מבוא

הזיכרון היהודי מורכב משכבות ורבדים שנצברו לאטם לאורך פרק זמן ארוך של למעלה משלושת אלפים שנה. חלקו אבד בתהום הנשייה ובתמורות העתים, חלקו שרד בשפה על ביטוייה הכתובים והחקוקים באבן, חלקו נשכח, חלקו הושכח, וחלקו שרד בספרות העברית והארמית הקדומה ששרידיה הגיעו לידינו ממקורות שונים מן העת העתיקה ועד ימינו. בספרות ששרדה מן האלף הראשון לפני הספירה, על שלושת מכלוליה – זה הידוע כאסופה המקראית, זה המוכר כמגילות מדבר יהודה וזה המכונה ספרים חיצונים, שנכתבו כולם בעברית ובארמית מימי בית ראשון ועד חורבן בית שני – מצויים שרידי זיכרונות עתיקים השזורים אלה באלה במשזורים נשכחים ומעוררי תהייה.

דומה שאין צריך לומר שכל אחד מהחיבורים המרכיבים מכלולים אלה הוא בעל צביון ייחודי וקול מובחן המשקף חוג מסוים, לשון מיוחדת ותקופה מוגדרת שהותירו

1 ברוננו שולץ, 'מיתוציה של המציאות', הנ"ל, חנויות קינמון, בית המרפא בסימן שעון החול, תל אביב תשמ"ו, עמ' 272.

[דברים חדשים עתיקים: מיתוס, מיסטיקה ופולמוס, פילוסופיה והלכה, אמונה וריטואל במחשבה היהודית לדורותיה, א מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כב [תשע"א], עמ' 3-52]

חותם ייחודי. אולם עיון במכלולים השונים שהתחברו בקהילות שונות לפני חורבן בית שני והאזנה קשובה לקולות העולים מהם, לזיכרונות המשוקעים בהם ולמרחבים האסוציאטיביים והלשוניים המהדהדים בהם, מלמד על קשרי גומלין מורכבים בין החיבורים השונים. קשרים אלה יוצרים מחוות זיכרון החורגים מתחומו של היחיד אל עבר תפיסת עולם היסטורית ועולם מושגים קיבוצי, המושתתים על רשתות משמעות תרבותית ויצירה דתית משותפת. על מחוז זיכרון אחד, הקשור במיתוס ובמיסטיקה, בפולחן ובמקדש, בכהונה ובמלאכים, ששרידי מציויים במסורות ספרותיות שונות מלפני הספירה, 'המקדדות, מתמצות ומעגנות זיכרון תרבותי', כדבריו של ההיסטוריון הצרפתי פייר נורה (Pierre Nora), אני מבקשת להתחקות, בויקה ליסודותיו העתיקים של יום הכיפורים.²

יום הכיפורים נזכר כמועד השישי ברשימת שבעת מועדי ה' החלים בשבעת חודשי השנה הראשונים על פי הלוח המקראי, שראשיתו נזכרת בקצרה בספר שמות יב 2, ועניינו מפורט בספר ויקרא כג 4, 26-32. מועדים אלה נמנים ברשימה מתוארכת ממחצית החודש הראשון, שבו חל המועד הפותח את מחזור המועדים, פסח, ועד למחצית החודש השביעי שבו חל המועד השביעי החותם את מועדי ה', חג הסוכות (ויקרא כג 4-44). המועד השישי בין שבעת מועדי ה' מכונה יום הכיפורים ושבת שבתון (שם, כג 26-32), וקרבת היום מפורטים בספר במדבר (כט 7-11). פרטי עבודת היום, שנערכה בידי הכהן הגדול בקודש הקודשים במקדש, ובידי שליחו, 'האיש העתי', שהשלים את מצוות היום בארץ גזרה במדבר, מתוארים בהרחבה בפרק טז של ספר ויקרא. תכליתו של מועד זה ותכלית עבודת היום, הכפרה וההטהרות מחטא, מפורטות בסיום תיאור עבודת הכהן הגדול ועבודת האיש העתי: 'כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו. שבת שבתון היא לכם ועיניתם את נפשותיכם חקת עולם [...] וכפר את מקדש הקדש ואת אהל מעד ואת המזבח יכפר ועל הכהנים ועל כל עם הקהל יכפר. והיתה זאת לכם לחקת עולם לכפר על בני ישראל מכל חטאתם אחת בשנה' (שם, טז 30-34).³

2 למשמעותם של 'מחוות הזיכרון' ולעניין הקידוד, התמצות והעיגון של זיכרון לאומי-תרבותי ראו: פ' נורה, 'בין זיכרון להיסטוריה: על הבעיה של המקום, זמנים, 45 (1993), עמ' 4-19.

3 על יום הכיפורים במקרא, על ההשקפה הכהנית המצויה בבסיסו ועל מקומו בהשוואה לטקסי כפרה של מקדשים במזרח הקדמון המתועדים בספרות האכדית ראו דיון מקיף: J. Milgrom, *Leviticus 1-16: A New Translation with Introduction and Commentary* (Anchor Bible, 5), New York 1991, pp. 42-51, 1009-1084. מילגרם קובע במבוא לספרו את תאריך חיבורו של ספר ויקרא ואת המקור הכהני העומד בבסיסו לימי בית ראשון, וזו גם דעתו של מנחם הרן, ראו: M. Haran, *Temples and Temple Service in Ancient Israel*, Oxford 1978, pp. 1-12, 146-148 הופמן, ספר ויקרא, א, ירושלים תשי"ג, עמ' רצח-שיט (פירוש על פרק טז): 'הכפרה הכללית של המקדש'. לעיון מחקרי מקיף על המסורת המקראית של יום כיפור ועל מקבילותיה במגילות מדבר יהודה, בספרות החיצונית ובספרות ההלניסטית, ועל התפתחותיה המאוחרות בראשית הנצרות

באסופה המקראית נזכר מועד זה לראשונה בספר שמות, בזיקה למזבח הזהב בקודש הקודשים, שם נזכרת הכפרה הנערכת פעם בשנה בידי הכוהן הגדול, המוגדרת אף היא כקודש קודשים: 'וכפר אהרון על קרנותיו אחת בשנה מדם חטאת הכפרים אחת בשנה יכפר עליו לדורותיכם קדש קדשים הוא לה' (שם' ל 10). ככל הנראה הזיית הדם על הכפורת טיהרה את המקדש מטומאת בני ישראל, מפשעיהם ומחטאתם, וטקס שילוח השעיר לעזאזל למדבר, כשעוונות בני ישראל על ראשו, כיפר על חטאי העדה ופשעיה וטיהר אותה מעוונותיה. כמה מהקשריהם העתיקים והלא ידועים של טקסים אלה נדונים בחיבורים שנמצאו בין מגילות מדבר יהודה.

בספר היובלים, שנכתב בחוגים כוהניים במחצית המאה השנייה לפני הספירה ונמצא במקורו העברי בין מגילות מדבר יהודה בקומראן, מסופרים ונכתבים מחדש ספר בראשית וחלק מספר שמות, מהבריאה ועד מעמד סיני. העריכה המחודשת נעשתה בזיקה למסגרת כרונולוגית שביעונית, המחלקת את ההיסטוריה לשבתות שנים וליובלים, או ליחידות של שבע שנים ו-49 שנים. הסיפור מסופר תוך כדי הבהרת פרטי לוח השנה וקביעת מועדים מדויקים לסיפורי בראשית הכוללים יום, חודש, שמיטה ויובל.⁴ סיפורי בראשית נקשרים בספר היובלים לשבעת מועדי ה' ומעלים זיכרונות לא ידועים שעיוגנם ההיסטורי, הנקשר במועד החג, בעשור לחודש השביעי, מתרחש בפרקים שונים ב-49 היובלים שקדמו למעמד סיני. זאת לעומת המסורת המקראית בספר שמות הכורכת את שבעת המועדים ביציאת מצרים, בדור המדבר ובמעמד סיני, ללא זיקה לסיפורי ספר בראשית.

יום הכיפורים נזכר בספר היובלים בשני הקשרים שאינם מצויים במסורת המקראית: הראשון הוא סיפור בני אלוהים ובנות האדם המקדים את סיפור המבול (בר' ו 1-4). סיפור נודע זה על חטא פריצת הגבולות בין שמים וארץ נקשר בספר חנוך בחטא

ראו: D. Stökl Ben Ezra, *The Impact of Yom Kippur on Early Christianity: The Day of Atonement from Second-Temple Judaism to the Fifth Century*, Tübingen 2003, pp. 13–145. להתפתחותו ההיסטורית של יום הכיפורים בתקופת המשנה והתלמוד השני: 'י תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ז, עמ' 259–306. עוד עיינו: ש' לוינסטאם, יום הכיפורים, אנציקלופדיה מקראית, ג, ירושלים תשי"ח, טורים 595–600.

4 ספר היובלים, תרגם מ' גולדמאן, א' כהנא, הספרים החיצונים, א, תל אביב תש"ך, עמ' רטז-שיג. על ספר היובלים ראו: J. C. VanderKam, *The Book of Jubilees*, 2 vols. (Corpus Scriptorum), Tübingen 2003, pp. 13–145; Christianorum Orientalium, 510–511: Scriptorum Aethiopicum, 87–88), Leuven 1989 O. F. Wintermute, *Jubilees*, J. H. Charlesworth (ed.), *The Old Testament Pseudepigrapha*, M. Albani, J. Frey and A. Lange (eds), *Studies in*, Garden City 1985, pp. 35–142 A. Jaubert, 'Le Calendrier', *the Book of Jubilees*, Tübingen 1997. *the Book of Jubilees*, Tübingen 1997 des Jubilés et de la Secte de Qumrân', *Vetus Testamentum*, 3 (1953), pp. 250–264; J. C. VanderKam, *Calendars in the Dead Sea Scrolls: Measuring Time*, London and New York 1998; מ' סיגל, ספר היובלים: שכתוב המקרא, עריכה, אמונות ודעות, ירושלים תשס"ח.

העירים שקשרו קשר נגד בוראם, ומופיע בספר היובלים כסיפור מלאכי אלוהים שפרצו את גבולות הבריאה המפרידים בין דרי שמים ליושבי הארץ, השחיתו דרכם, חיללו את הקודש ופרצו שלא כדין את הגבולות בין בני מוות לבני אלמוות. בני אלוהים, המכונים במסורות השונות עירים או מלאכים, ומנהיגיהם הנקראים שמחוי ועזאל, חטאו בשעה שירדו משמים לארץ, לקחו בשרירות לבם נשים בנות אנוש, והולידו ענקים המכונים גיבורים או נפילים. הענקים שנולדו מייחוד אסור בין בני אלמוות לבנות מוות, צמחו לממדים מפלצתיים. בשל רעבונם של ענקים אלה שנולדו מחוץ לגדר הטבע, ולפיכך אין בטבע מזון מוכן עבורם, הם מילאו את הארץ חמס וגרמו לבוא המבול, הנתפס כעונש על חטאים שאין להם כפרה (ספר היובלים ה' 1-21). בסיום הסיפור המבאר את משמעות קשירת הקשר נגד סדרי האל ואת חילול הקודש שבפריצת הגבולות בין שמים וארץ, את ההשחתה הבלתי נמנעת הכרוכה בעבירה על הציווי האלוהי המיוסד על הפרדה ותחימת תחומים, ואת תוצאותיה הרות האסון, עולה לראשונה רעיון התשובה הכרוך ביום הכיפורים:

ועל בני ישראל נכתב וקוים אם ישובו אליו בצדק יעזב כל חטאתם ונשא לכל עוונם: קוים ונכתב כי ירחם על כל השבים מכל מגוריהם פעם בכל שנה. וכל אשר השחיתו את דרכיהם ועצתם לפני המבול לא נשא להם פנים רק לנח לבדו כי נשא אליו פניו בעבור בניו אשר הצילם ממי המבול בעבורו כי צדיק לבו בכל דרכיו כמצווה עליו ולא עבר על כל אשר צוהו ה' (ספר היובלים ה' 17-19).

ספר היובלים קובע כי משפט האל בארץ אשר התרחש בעבר הרחוק בויקה לחטאי העירים וכל אשר השחיתו את דרכיהם, שמילאו את הארץ חמס וגרמו לעונש המבול, קשור למשפט יום הכיפורים בעתיד ביחס לחטאי בני ישראל, היכולים להינצל מעונש על חטאיהם ועל רשעתם על ידי חזרה בתשובה ושמירת דרכי הצדק. הזיקה בין חטאי המלאכים לבין עונש המבול על חטאים שאין להם כפרה, וזיקתם ליום זיכרון שנתי שבו נוהגים להזכיר את החטאים שהביאו לחורבן הארץ, לחזור בתשובה ולזכות לכפרה ונשיאת עוון, עולה במסורות שונות קדומות ומאוחרות הקשורות ליום הכיפורים, כפי שנראה להלן בהרחבה. צדקתו של נח, הקשורה בשמירת מצוות, בכינון הדגם של נישואים בתוך המשפחה, בספירת ימי הלוח, בשבועה ובברית, בהצלה מעונש המבול

5 משפט זה מתייחס לדברי ירמיהו (לו 3) הקשורים בתשובה: 'אולי ישמעו בית יהודה את כל הרעה אשר אנכי חשב לעשות להם למען ישובו איש מדרכו הרעה וסלחתי לעונם ולחטאתם'. דברי אלהים הנאמרים בידי ירמיהו נקראים בידי ברוך בן נריה ביום צום ככתוב שם בהמשך הפרק: 'וקראת במגלה אשר כתבת מפי את דברי ה' באוני העם בית ה' ביום צום וגם באוני כל יהודה הבאים מעריהם תקראם. אולי תפל תחנתם לפני ה' וישבו איש מדרכו הרעה כי גדול האף והחמה אשר דבר ה' אל העם הזה' (שם, לו 6-7). השו': 'חי אני, נאם אדני ה', אם אחפץ במות הרשע, כי אם בשוב רשע מדרכו וחי' (יח' לג 11).

ובראשיתו של חג השבועות, נדונה אף היא בספרות זו בהקשרים שונים בויקה למסורת הלוח הכהני, הקשור בחישוב ימי המבול שטיהר את הארץ.⁶ ההקשר השני שבו נזכר יום הכיפורים בספר היובלים, בדרך השונה מנוסח המסורה, הוא חטא מכירת יוסף. חטא זה מוצג כחטא משותף של בני יעקב שלא כיפרו על חטאם הנורא (ויתנכלו אליו ויעשו לו בערמה להמיתו וישובו וימכרהו לסוחרים ישמעאלים, היובלים לד' 11), ולא באו על עונשם. על כן חטא זה שחוטאיו לא נענשו מחייב זיכרון לדורות וכפרה כללית של צאצאי החוטאים, שהיו ראויים למיתה על פי החוק המקראי: 'וגונב איש ומכרו ונמצא בידו מות יומת' (שמ' כא 16). הסיפור בנוסח ספר היובלים (לד' 10-18) קושר בין חטא מכירת יוסף בידי אחיו: 'ובני יעקב שחטו שיער עזים ויטבלו את כתונת יוסף בדמו וישלחו אל יעקב אביהם ויהי בעשירי לחודש השביעי', לבין הכפרה המתחייבת ממנו, שהוטלה על בני ישראל לדורותיהם במועד זה (שמ, לד' 18). הכפרה קשורה בזיכרון החטא, שבעטיו יש להתענות מדי שנה, הן בכתונת אותה לובש הכהן הגדול כחלק מבגדי הקודש המתבקשים בעבודת היום (וי' טז 4) הן בשעירי עזים לחטאת הקשורים בעבודת יום הכיפורים (שמ, 5-10). סיפור חטא מכירת יוסף מסופר בהרחבה גם ב'צוואות בני יעקב' או 'צוואות השבטים', שהתחברו במאות האחרונות לפני הספירה בחוגים כוהניים הקרובים למחברי ספר היובלים, נמצאו בחלקן בין מגילות

6 לנח, שעליו נאמר: 'זהו האריך ימים בארץ מבני האדם בעבור צדקו כי תמים היה בצדקו' (היובלים י 17), מוקדשות מסורות שונות בספרות הכהנית של 'בית צדוק ואנשי בריתם', הקשורות במקומו בשושלת הכהנית בין חנוך, מתושלח, למך, אבותיו ומלכיצדק בן אחיז (היובלים ז 38; חנוך ב מג). המסורת הללו מרחיבות את סיפור המבול המקראי לסיפור היטהרות מחטא של פריצת גבולות, בויקה ללוח המקודש הקשור בכינון גבולות (חנוך א סד-סו, קו; היובלים ה-י). על נח והמבול בקומראן ובספרות העת העתיקה ראו: M. Bernstein, 'Noah and the Flood at Qumran', D. W. Parry and E. Ulrich (eds.), *The Provo International Conference on the Dead Sea Scrolls: Technological Innovations, New Texts, and Reformulated Issues* (STDJ, 30), Leiden 1999, pp. 199–231; D. Dimant, 'Noah in Early Jewish Literature', M. E. Stone and T. A. Bergren (eds.), *Biblical Figures Outside the Bible*, Harrisburg 1998, pp. 123–150; F. García-Martínez, *Qumran and Apocalyptic* (STDJ, 9), Leiden 1992, pp. 24–44; idem, 'Interpretation of the Flood in the Dead Sea Scrolls', F. García-Martínez and G. P. Luttikhuisen (eds.), *Interpretations of the Flood*, (TBN, 1), Leiden 1998, pp. 86–108; על חישוב לוח השנה המקודש המסופר בויקה לתאריכי המבול ולמסורת חג השבועות ראו: ר' אליאור, מקדש ומרכבה, כוהנים ומלאכים, היכל היכלות במיסטיקה היהודית הקדומה, ירושלים תשס"ג, עמ' 144–148; M. Zipor, 'The Flood; 148–144', *Dead Sea Discoveries*, 4 (1997), pp. 207–210; idem, '4Q252 and the Flood Chronology of Genesis 7–8: A Text-critical Solution', *Dead Sea Discoveries*, 2 (1995), pp. 83–91 (תשנ"ה), עמ' 183–202. לכרונולוגיה של המבול בתורה השו: מ"ד קאסוטו, פירוש על ספר בראשית, מנחם ועד אברהם, ירושלים תשל"ד, עמ' 29–32. קאסוטו, שהביא מקבילות עתיקות לסיפור המבול וצירף דיונים מאלפים על הלוח העולים מסיפור זה, כתב את חיבורו לפני שנתפרסמו מגילות מדבר יהודה המייחסות עצמן לכוהנים בני צדוק ואנשי בריתם, הכוללות מסורות רבות עניין בדבר המבול.

מדבר יהודה ונשמרו בתרגומים בספרים החיצוניים. במאות הראשונות לספירה מסופר הסיפור הקושר בין מכירת יוסף ליום הכיפורים בספר 'היכלות רבתי', המספר על מות עשרת הרוגי מלכות ככפרה על חטא מכירת יוסף בידי עשרת אחיו, ומצוי בנוסחים שונים ב'מדרש עשרת הרוגי מלכות', בפיוט 'אלה אזכרה' הנקרא בתפילת מוסף ביום הכיפורים, ובדיון ביום הכיפורים במדרש 'פרקי דרבי אליעזר' כפי שנראה להלן.⁷

בספר שמות ובספר ויקרא הכפרה המכוונת למחות את הטומאה, הנוצרת כתוצאה מפשעים הממיטים מוות, היא מעשה פולחני, הנעשה פעם בשנה, בידי הכהן הגדול, המכפר על חטאי העדה כולה. ספר היובלים, לעומת זאת, רואה את העלאת הקטורת ועבודת הקרבנות הקבועה הנערכת מדי שבת בידי הכהנים ככפרה על ישראל (היובלים נ 10-11), ותובע יום צום ומספד ביום הכיפורים לזכר חטא מכירת יוסף. הריטואל הכהני המתואר בספר ויקרא איננו מתייחס לחטא מסוים או לסיפור מפורש על עוון מסוים, אלא מכפר על מכלול החטאים שהאדם מועד אליהם בכל זמן ובכל מקום.⁸

הריטואל המפורט בספר ויקרא (בפרק טז) מחבר בעבודת היום מחוות זיכרון מיתיים ומיסטיים, ומישורים על-זמניים ועל-מקומיים שונים. ריטואל מורכב זה מקדם, מתמצת ומעגן זיכרון פולחני דו-כיווני, המורכב משורה של פעולות דרמטיות הנושאות משמעות סמלית של טיהור וקידוש, אזכור וכפרה, סליחה וריצוי. פעולות פולחניות אלה נערכות זו אחר זו פעם בשנה בשני מתחמים הטרוטופיים,⁹ המשקפים בהתאמה את

7 על ההשתלשלות הספרותית וההיסטורית של הקשר בין חטא מכירת יוסף ליום הכיפורים – החל בספר היובלים לד, עבור בספרות ההיכלות, שם נקשרת מכירת יוסף למסורת עשרת הרוגי מלכות בספר היכלות רבתי (P. Schäfer, M. Schlüter and G. von Mutius [eds.], *Synopse zur Hekhalot*) (Literatur, Tübingen 1981, §§ 108–109), המשך במדרש שיר השירים רבה, במדרש עשרת הרוגי מלכות (=מדרש אלה אזכרה) (א' ילינק, בית המדרש, ב, דפוס צילום ירושלים תשכ"ז, עמ' 64–65; "אייזנשטיין, אוצר מדרשים, ב, ניו יורק 1915 [תל אביב תשכ"ט], עמ' 440–449) ובפיוט 'אלה אזכרה' הנאמר סמוך לסדר העבודה ביום הכיפורים (ראו להלן הערה 30), וכלה בפרקי דרבי אליעזר, לח – ראו: G. Reeg, *Die Geschichte von den Zehn Martyrern*, Tübingen 1985; R. S. Boustán, *From Martyr to Mystic: Rabbinic Martyrology and the Making of Merkavah Mysticism* (Texts and Studies in Ancient Judaism, 112), Tübingen 2005, pp. 81–99; מטעם זה כינו יהודי אתיופיה את יום הכיפורים 'חג יוסף', ראו: א"ז אשכולי הפלשים: ביבליוגרפיה, ירושלים תרצ"ז, עמ' 63. על הויקה לספרות ההיכלות ראו: "דן, 'התהוותו ומגמותיו של מעשה עשרת הרוגי מלכות', ע' פליישר (עורך), מחקרי ספרות מוגשים לשמעון הלקין, ירושלים תשל"ג, עמ' 15–22; ונוסח 'סיפור מה שאירע לעשר הרוגי מלכות עבור מכירת יוסף' במאמרה של מיכל אורון, 'נוסחים מקבילים של סיפור עשרת הרוגי המלכות ושל ספר היכלות רבתי', אשל באר שבע, ב (תשמ"ם), עמ' 81–96. לסקירה מעודכנת של המחקר על נוסחי סיפור עשרת הרוגי מלכות ראו: בוטן (שם), עמ' 8–14; השוו: מ' הרשך, 'מדרש עשרת הרוגי מלכות', סיני, עא (תשל"ב), עמ' ריח-רכח; א"א אורבך, חז"ל: פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 462–464; א' ולגר, עשרת הרוגי מלכות במדרש ובפיוט, ירושלים תשס"ה.

8 על הכפרה ראו: מילגרם (לעיל הערה 3); ועיינו: M. Hengel, *The Atonement*, London 1981.

9 מתחם הטרוטופי הוא מרחב ייחודי מכוון משמעות, שפוגשים בו בתחום חברתי-תרבותי מסוים,

תחום הטהרה ומקור החיים, מזה, ותחום הטומאה ושלטון המוות, מזה, ונבדלים מכל שאר המקומות במידת ריחוקם מהשגה אנושית רגילה הנמצאת בתחום הנראה. המתחם האחד מצוי במקום המקודש, החורג בהווייתו הנסתרת מגבולות הזמן והמקום. מקום זה קשור למקור החיים האלוהי; לטהרה, לנצחיות ולמחזורי הבריאה והפיריון, ונדוע כקודש הקודשים, כדביר ומקום הכפורת – מקום הכרובים, שאליו נכנס הכוהן הגדול פעם אחת בשנה ביום הכיפורים. המתחם השני שהזיכרונות הקשורים בו חורגים אף הם מגבולות הזמן והמקום, מצוי במקום המקולל הקשור למוות, לטומאה, לשממה, לכאוס ולכיליון. מקום זה נודע כמדבר וארץ גזרה, ישימון ומקום עזאזל, ואליו יוצא 'האיש העתי' הנוטל עמו את השעיר לעזאזל הנושא עליו את החטא והטומאה (וי' טז 10, 21-22, 26-27).¹⁰

הכפרה מותנית בשני מהלכים מנוגדים המתרחשים במתחם מקודש ובמתחם מקולל: המהלך הראשון מותנה בהתקדשות ובהיטהרות של הכוהן הגדול, בטבילה ובלבישת בגדי קודש, המקדימים את כניסתו לקודש הקודשים פעם בשנה ביום הכיפורים. המהלך השני מותנה בהיטמאות של 'האיש העתי' היוצא לתחום עזאזל, למדבר, פעם בשנה, ביום הכיפורים. המתחם המקודש, שבו מתחולל המהלך הראשון, הוא מקום שהמוות אינו שולט בו והכניסה אליו אסורה על כל אדם, מלבד הכוהן הגדול ביום הכיפורים. מקום מקודש זה קשור בגילוי האל, בגן עדן מקור החיים, בכרובים הדבקים זה בזה, בקדושה וטהרה, בכפורת ובקטורת וביזכרון הכוהני;¹¹ המתחם השני שבו מתרחשת הכפרה קשור בהיטמאות במגע עם המוות, בסילוק הטומאה והחטא,

אשר תפקודו שונה בעליל משל כל מרחב אחר או מנוגד לו לחלוטין, ועם זאת הוא נמצא במרכז. ראו: מ' פוק, הטרוטופיה, תל אביב תשס"ה, עמ' 56.

10 על טהרה וטומאה כהקבלה ניגודית המסמנת חיים ומוות ראו: מילגרומ (לעיל הערה 3), עמ' 46. על הכפורת ראו: שמ' כה 20-22; מל"א ח 6-7, 11; מגילת המקדש, ז, שורות 9-13 E. Qimron [ed.], *The Temple Scroll: A Critical Edition with Extensive Reconstructions*, Beer Sheva (and Jerusalem 1996, p. 16); והשוו: בבלי, יומא נד ע"א-ע"ב. על החטאים הנישאים על השעיר לעזאזל ראו: שטקל-בן-עזרא (לעיל הערה 3), עמ' 103. על השעיר לעזאזל ראו: L. Grabbe, 'The Scapegoat Tradition: A Study in Early Jewish Interpretation', *JSJ*, 18 (1987), pp. 152-167. על הקשר בין שילוח שעיר למדבר לבין השר המושל במקומות החורבן עיינו פירושו המיתמיסטי של הרמב"ן לפסוק 'גורל אחד לעזאזל' (וי' טז 8), פירושי התורה לרבינו משה בן נחמן, מהדורת ח"ד שעועל, ב, ירושלים תש"ך, עמ' פח-צא.

11 על הזיקה בין המקדש לגן עדן ראו: ל' מזור, 'הקשר הדו כיווני בין גן עדן למקדש', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, יג, ירושלים תשס"ב, עמ' 5-42; השוו: M. Himmelfarb, 'The Temple and the Garden of Eden in Ezekiel, The Book of Watchers and the Wisdom of Ben Sira', J. Scott and P. Simpson-Housely (eds.), *Sacred Places and Profane Spaces: Essays in the Geography of Judaism, Christianity and Islam*, New York 1991, pp. 63-78; idem, *Ascent to Heaven in Jewish & Christian Apocalypses*, New York and Oxford 1993, pp. 29-46; ר' אליאור (לעיל הערה 6), עמ' 67-87; הנ"ל, גן עדן קדש קדשים ומשכן ה' הוא, הנ"ל (עורכת), גן בעדן מקדם, מסורות גן עדן בישראל ובעמים, ירושלים תש"ע, עמ' 105-141.

וביציאה אל ארץ גזרה של 'האיש העתי', המשלח את השעיר לעזאזל. היטמאות זו כרוכה בדרמה מיתית ובוזיכרון מעשי רשע הקשורים בעירים ובעריות, בעזאזל וברוחות בליעל, בפריצת גבולות ובוויזווגים אסורים, ברוחות רעות ובמלאכי חבל, במלאך חושך ובשר משטמה, המהווים זיכרון מיתולוגי והמחשה מיסטית דרמטית לרשעה ולשחת, לטומאה ולעוונות, לפשעים ולחטאים הקשורים בחטא העירים. בראשם של חטאים אלה המפורטים בסיפור חטא העירים וקשורים במפורט למיתוס עזאזל נזכרים חטאי ייהרג ואל יעבור: גילוי עריות, שפיכות דמים ועבודה זרה. זיכרון עתיק זה בדבר הטומאה, השחת והחמס, שראשיתם בחטא העירים ובמעשיו של עזאזל וחבר מרעיו, מפורט בספרי חנוך ובספר היובלים, בצוואות השבטים, בברית דמשק ובמגילות מדבר יהודה, בפשר חבקוק, באפוקריפון ירמיהו, באפוקליפסה של אברהם ובמקורות נוספים.¹² הכפרה, שעניינה טיהור מטומאה, מחטא, מעוון ומפשע, מחמס, מזנות, מעריות, משפיכות דמים, משרירות לב ומשחת, המאיימים על הקודש ועל החיים, ושתכליתה למנוע את מחיית הארץ בחרון אף אלוהי, מורכבת משורה של פעולות ריטואליות המתייחסות כאמור לשני מתחמים. חלקן הראשון, הנעשה בידי הכוהן הגדול הטובל ומטהר, מופנה למקום החורג מגבולות הזמן והמקום, לתחום שלמוות אין שליטה בו שכן הוא 'משכן ה' מקור החיים. מקום זה, העומד במוקד הזיכרון הכוהני, משקף את המרחב הנעלה והמקודש המצוי במרכז הנעלם של סביבתו ומנוגד לה גם יחד, מקום הנודע כקודש הקודשים, ככפורת, כמקום הכרובים, כגן עדן קודש קודשים וכתבנית המרכבה: הכוהן הגדול נכנס מבעד למסך הקטורת אל קודש הקודשים הקשור בקשר מיסטי ליגן עדן הנמצא בין החלוף ואי החלוף.¹³ ספר היובלים מציין במפורש את הקשר בין גן עדן קודש קודשים לבין קודש הקודשים הארצי, 'טבור הארץ', המצוי במסורת זו על הר ציון, ואומר על מקומות ההתגלות האלוהיים: 'יודע כי גן עדן קדש קדשים ומשכן ה' הוא והר סיני תוך המדבר והר ציון תוך טבור הארץ, שלשתם זה מול זה לקדושה נבראו'.¹⁴

12 ראו: חנוך א ו-טז; יט 3-1; לט 2-1; נד 5; סד 4-2; סה 6-11; סט 1-12; קו 13-15; היובלים ה 1-11; ז 26-21; ח 3; חנוך ב ד 61-1; ז 13-1; צוואות השבטים והמגילות ידונו להלן.

13 יוגן עדן הוא בין החלוף ואי החלוף (חנוך ב ה 4). על המקום המקודש שאליו נכנס הכוהן הגדול ביום הכיפורים, ראו: וי טז 18-12, והשור: שמי' כה ודה"א כח 18. ראו ביאורו של מילגרום (לעיל הערה 3), על וי טז 12-18 (עמ' 1024-1037). על מקומו של קודש הקודשים במסורת המיסטית בעת העתיקה בויקה לכרובים ולמרכבה ראו: אליאור (לעיל הערה 6), עמ' 20-21, 37, 72-87, ובמפתח בערך 'קודש הקודשים'. על מקור הקטורת בגן עדן במיתוס הכוהני ראו: ספר אדם וחווה, תרגום מ' תק, כט 7-3 (מהדורת כהנא, א, עמ' יג); חנוך א, פרקים כד-לב (מהדורת כהנא ותרגום א' כהנא וי' פייטלוביץ), עמ' מב-מה); היובלים ג 27, טז 24. במסעו השמימי של חנוך נזכרים שבעה סממני הקטורת: לבונה, מור, שרף, קינמון, צרי, חלבנה ואהלות. השור: ספר אדם וחווה כט 7-1; אליאור (שם), עמ' 80, 101-102, 134.

14 היובלים ח 19. השור: שם ג 12: 'הבאנוה אל גן עדן כי קדוש הוא מכל האדמה וכל עץ אשר נטע בו

חלקן השני של פעולות ריטואליות אלה הנערכות בעשור לחודש השביעי, בשיתוף עם איש עתי, מופנה ל'ארץ גזרה', למדבר, מקום 'עזאול' ורוחי בליעל, הקשור למקור המוות והטומאה, לחמס ולשחת, לשרירות הלב, לזיכרון הכיליון והקללה. עובדה זו עולה בביורר מחובת ההיטהרות החמורה המוטלת על משלח השעיר לעזאול בחזרתו מהמדבר ליישוב (וי' טז 22–21; 26–27). כך מתברר גם ממסורות הקשורות למלאכים החוטאים ולמנהיגם עזאול או עזאול, בלשון מגילות מדבר יהודה, אלה הנודעים כעירים המקוללים וכרוחות הטומאה האסורים בחשכת המדבר, המפורטות בספרי חנוך והיובלים ובמגילות מדבר יהודה.¹⁵

מעיון בספרות זו, המרחיבה את הטקסט המקראי, עולה שהטהרה קשורה לבריאה ולעולם הדיבור, לתחום הנשלט, המייצג את הקדושה, הכפוף לחישוב ולמחזור; לגבולות איסור והיתר; לספר, מספר וסיפור; לחוק ומשפט, צדק וברית. הטומאה, מנגד, קשורה לתוהו ולעולם הדממה, לתחום חסר השליטה, המייצג את הכאוס, את העדר הגבולות והעדר החוק; את ההוויה נטולת הלשון, המספר, החישוב והמחזור; את המציאות מפירת הברית ופורעת החוק. האנשתם המיתית, המיסטית והריטואלית של הטהרה והטומאה – הקדושה והחמס, החיים והמוות, הצדק ושרירות הלב, החסד והרשע בדמות מלאכי קודש ומלאכי חבל, כרובי קודש ועירים חוטאים, שר אורים ושר חושך, גורל אור וגורל חושך, מלכיצדק ומלכירשע, כוהן צדק וכוהן רשע, המייצגים בהתאמה את כל אחד משני התחומים בעולם דואליסטי של בני אור ובני חושך – מאפיינת את הספרות הכוהנית שנמצאה במגילות מדבר יהודה ואת המסורות שנודעו קודם לכן בתרגומן בספרים החיצוניים ונמצאו בלשונן המקורית במגילות.

קדוש. על הגן הקדוש וההר הקדוש ראו: J. D. Levenson, *Sinai and Zion: An Entry into the Jewish Bible*, Minneapolis 1985, pp. 128–131. והשוו: ר' אליאור, "והר ציון תוך טבור הארץ": על משמעותו המשתנה של הקודש, ארץ ישראל, מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה, כח (ספר טדי קולק), ירושלים תשס"ח, עמ' 1–13. ראו הגדרתה של מרי דגלס: 'קדושה היא אחדות, שלמות, תקינות, כלילות היחיד והמין', מ' דגלס, טוהר וסכנה: ניתוח של המושגים זיהום וטאבו, תל אביב 2004, עמ' 78.

15] 'עיר' בארמית – 'מלאך': 'עיר וקדיש מן שמיא נחית' (דנ' ד 10); 'בגורת עירין פתגמא ומאמר קדישין שאלתא' (דנ' ד 14). על העירים, המכונים באנגלית watchers, ראו לעיל הערה 11 וראו דיון להלן. השוו: J. M. Baumgarten, '266. 4QDamascus Document', J. M. Baumgarten (ed.), *Qumran Cave 4. XIII: The Damascus Document (4Q266–272)* (DJD, XVIII), Oxford 1996, Frg. 2 ii, line 18, p. 37; L. Stuckenbruck, '203. 4QEnochGiants^a ar', S. J. Pfann, P. S. Alexander, et al. (eds.), in consultation with J. VanderKam and M. Brady, *Qumran Cave 4. XXVI: Cryptic Texts and Miscellanea, Part 1* (DJD, XXXVI), Oxford 2000, Frg. 7a, p. 20; J. VanderKam and J. T. Milik, '227. 4QPseudo-Jubilees^c', H. Attridge et al. (eds.), in consultation with J. VanderKam, *Qumran Cave 4. VIII: Parabiblical Texts, Part 1* (DJD, XIII), Oxford 1994, Frg. 2, p. 173. וראו: שיר הייחוד ליום ד: "עיר וקדיש שת סביביו סתר" (על פי דנ' ד 10. ראו: מחזור לימים נוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם – מוגה, מעובד ומבואר בידי ד' גולדשמידט, יום כפור, ירושלים תש"ל, עמ' 69).

קרוב לוודאי שמציאות ספרותית דו־קוטבית זו המעלה זיכרונות ודימויים מיתיים עתיקים, קשורה לעובדה שרבים מכתבים אלה התחברו בזמן שמחבריהם התרחקו מהמקדש בירושלים, משום שראו אותו כטמא ומחולל בשל הלוח המשובש שנהג בו, והכהונה חסרת הייחוס שכינה בו מאז הכיבוש הסלווקי (175 לפסה"נ) והשלטון החשמונאי (152–37 לפסה"נ).¹⁶ על פי הזיכרון הכוהני הכתוב ועל פי לשון המיתוס ועולם הדימויים שהוא מושתת עליו, שיאו של המאבק בין תחום הטומאה, החמס, החטא, הקללה והכיליון הממית לבין תחום הטהרה, הקדושה, המצווה, הברכה ונצחיות החיים, מיוצג בעבודת יום הכיפורים.

הניצחון במאבק המיתי והריטואלי הנערך ביום הכיפורים בין החיים למוות, בין הטהרה לטומאה, בין הקדושה לחמס ובין הברכה לקללה, מותנה בעיני הנפש של העדה המתקדשת ומשעה לחלוטין את חיי היומיום, הזוכרת את פשעיה בעבר ובהווה,

16 לעדויות לתפיסת המקדש כטמא ומחולל במחצית המאה השנייה לפני הספירה ראו: "ואשר אמר מדמי קריה וחמס ארץ" [חבקוק ב 8] פשרו הקריה היא ירושלים אשר פעל בה הכוהן הרשע מעשי תועבות ויטמא את מקדש אל; פשר חבקוק יב 8–9, 18; ח, 8–13 (ב' ניצן, מגילת פשר חבקוק, תל אביב תשמ"ו, עמ' 177, 194). השו': 'מקצת מעשה התורה: יאתם יודעים שפרשנו מרוב העם ומכול טומאתם' (11–14Q397), ראו: E. Qimron and J. Strugnell (eds.), *Qumran* (4Q397, Frgs. 14–21, lines 7–11), Oxford 1994, p. 58 (לעיל הערה 6), עמ' 12–15, 34–35. תיאור מקוטע במגילות, בחיבור הנקרא אפוקריפון ירמיהו, מתאר את טומאת המקדש והפרת הברית בזמנם של הכותבים, בצביון של נבואה לעתיד, הנאמרת בפי האל בסיום ימי בית ראשון (586 לפסה"נ). הנבואה מתייחסת למהלך הזמן שעד מחצית ימי בית שני, 'ומתום הדור ההוא ביובל השביעי לחרבן הארץ ישכחו חוק ומועד ושבת וברית ויפרו הכול ויעשו הרע בעיני והסתרת פני מהמה ונתתם ביד אויביהם והסגרתם לחרב והשארתי מהם פליטים למען אשר לא יכלו בחמתי ובהסתר פני מהם ומשלו בהמה מלאכי המשטמות ומאמתים ישובו] ויעשו את הרע בעיני ויתהלכו בשרירות לבם [...] ואת ביתי ומזבחי ואת מקדש הקדש [...] כי אלה יבואו עליהם ותהי ממשלת בליעל בהם להסגירם לחרב שבוע שנים. וביובל ההוא יהיו מפריים את כול חוקתי ואת כול מצותי אשר אצוה אותם ואשלח ביד עבדי הנביאים ויחלו להריב אלה באלה שנים שבעים מיום הפר האלה והברית אשר יפרו ונתתם ביד מלאכי המשטמות ומשלו בהם ולא ידעו ולא יבינו כי קצפתי עליהם במועלם אשר עזבוני ויעשו הרע בעיני ובאשר לא חפצתי בחרו להתגבר להון ולבצע ולחמס ואיש אשר לרעהו יגולו ויעשוקו איש את רעהו את מקדשי יטמאו ואת שבתותי יחללו ואת מועדי ישכחו ובבני נכר יחללו את זרעם כוהניהם יחמסו; F. García-Martínez and E. J. C. Tigchelaar (eds.), *The Dead Sea Scrolls Study Edition*, 1, Leiden-New York-Köln 1997, p. 784 (להלן: גרסיה־מרטינו וטיכלאר, DSSSE). והשו': 390. 4QApoctyphon, D. Dimant and J. Strugnell (eds.), *Qumran Cave 4.XXI: Parabiblical Texts, Part 4: Pseudo-Prophetic Texts* (DJD, XXX), Oxford 2000, pp. 237, 244–245. עיינו: שם, עמ' 173–174 לדיון בהקשר ההיסטורי המתייחס למשבר חילופי הכוהנה והדחת בית צדוק. אפוקריפון ירמיהו דומה לפשר חבקוק, האומר: 'פשרו על כוהני ירושלים האחזונים אשר יקבוצו הון ובצע משלל העמים'. בדף הקודם נאמרים הדברים במפורש על הכוהן הרשע שנודע בכך שחילל את יום הכיפורים על פי הלוח הכוהני: 'פשרו על הכוהן הרשע [...] וכאשר משל ישראל רם לבו ועזוב את אל ויבגוד בחוקים בעבור הון יגולו ויקברין הון אנשי חמס אשר מרדו באל [...] ודרכי תועבות פעל בכל נדת טומאתה. ראו: גרסיה־מרטינו וטיכלאר, DSSSE (שם), עמ' 18–16.

מתענה עליהם ושבה מחטאיה; בכפרה הנערכת בידי הכהן הגדול הנכנס לקודש הקודשים, מחוץ החיים הנצחיים, שסכנה רבה כרוכה בכניסה אליו, ובהליכה לארץ גיירה של האיש העתי, ההולך לתחום המוות והחורבן, לזיכרון השחת והחמס, שסכנה רבה טמונה בו. כפרה זו מותנית באחדות פולחנית מקודשת של מקום מקודש, קודש הקודשים, דביר קודש, מקום הכפורות ומרכבת הכרובים, מקום גילוי האל, שם נערכת הכפרה בידי הכהן הגדול;¹⁷ מועד מקודש, יום הכיפורים, מקרא קודש, שבת שבתון בחודש השביעי, בעשור לחודש, ביום שישי;¹⁸ וריטואל מקודש, הנערך בידי כהונה שראשיתה בדור השביעי לדורות האדם, בשושלת חנוך ומלכיצדק, והמשכה בכהונה הגדולה מזרע אהרון קודש קודשים; המופקדת לבדה על הכפרה במקדש.¹⁹ מאז חורבן בית ראשון בשנת 586 לפסה"נ לא היה מקום מקודש שכלל את מרכבת הכרובים, הידועה בשם כפורת, בצביונו המקראי במשכן או במקדש, וממילא נדרשו חלופות ריטואליות, מיסטיות, מיתיות, ליטורגיות וטקסטואליות. מן המאה השנייה לפני הספירה, מעת הכיבוש הסלווקי והמהפכה החשמונאית, שבה עברה הכהונה הגדולה מבית צדוק לבית חשמונאי בכוחו של בית סלווקוס (מקבים א' 2-21, יא 57, יד 38-39), עמדה הכהונה הגדולה בסימן פילוג ומחלוקת בין שני בתי הכהונה, ועבודת הקודש של יום הכיפורים במקדש טהור או מחולל הייתה שנויה במחלוקת נוקבת אף היא, כמפורט בפשר חבקוק.

לתיאור הכפרה, המוטלת על הכהן הגדול ומוגדרת כמטרתו המפורשת של מועד זה, נוספה הוראת עינוי הנפש, החלה כידוע על העדה כולה. לצד ההשבתה, הנתבעת

17 שמ' ל 10; וי' טז 12-18. כאמור מיקומו של קודש הקודשים איננו חד־משמעי, לפחות בעיני אלה הסבורים שהמקדש טמא ומחולל, כמובא לעיל בהערה 16. השווא: ספר היובלים המצוטט לעיל, ליד הערה 14.

18 וי' כג 27-32. השווא לזיכרון על מועד יום הכיפורים בפשר חבקוק: 'פשונו על הכהן הרשע אשר רדף אחר מורה הצדק לבלעו בכעס חמתו אבית גלותו ובקץ מועד מנוחת יום הכיפורים הופיע אליהם לבלעם ולהכשילם ביום צום שבת מנוחתם' (דף 11, שורות 4-8, מהדורת ניצן [לעיל הערה 16], עמ' 190), וראו דיון להלן.

19 הריטואל במרחב המקודש כלל קטורת קודש קודשים, היטהרות, טבילה ובגדי קודש (שמ' ל 34-38; וי' טז 3, 12-13), לבד משחיטת השעיר והזאת דמו, וידוי ותפילה. זהות הכהן הגדול שנויה במחלוקת בין בני צדוק – זרע אהרון קודש קודשים – לבני חשמונאי, הנעדרים ייחוס מקראי זה, כעולה מפשר חבקוק, לפחות מן המאה השנייה לפני הספירה. מיקום הקטרת הקטורת ביום הכיפורים, מחוץ לקודש הקודשים או בתוכו, שנוי גם הוא במחלוקת, כידוע מדברי הפרושים לצדוקים. השושלת הכהנית המתקיימת בציר האנכי של הזמן – מחנוך בן ירד מייסד הכהונה ועד לכהן הגדול מבני צדוק במאה השנייה לפני הספירה – מבטאת קשרי דם קבועים מראש בבחירה אלוהית, הקשורים במיקום קבוע וביוקה בלעדית למרחב מקודש. רק לבית צדוק, זרע אהרון קודש קודשים, נועד מעמד מקודש זה על פי המסורת המקראית המונה את שושלת הכהונה הגדולה (ראו: דה"א ה 27-41; עז' ז 5-1; ראשיתה של מסורת בית צדוק בימי דוד כמתואר בשמ"ב ח 17; טו 24-25); על ייחודו של בית צדוק ראו: ר' אליאור, זיכרון ונשייה: סדרן של מגילות מדבר יהודה, ירושלים ותל אביב תשס"ט, עמ' 115-130.

בכל מועדי ה'; נוספת אוהרה חמורה שאיננה מצויה ביחס לאף אחד מששת מועדי ה' האחרים: 'כי כל הנפש אשר לא תִּעָנֶה בעצם היום הזה ונכרתה מעמיה: וכל הנפש אשר תעשה כל מלאכה בעצם היום הזה והאבדתי את הנפש ההוא מקרב עמה: כל מלאכה לא תעשו חקת עולם לדרתיכם בכל משבתיכם: שבת שבתון הוא לכם ועניתם את נפשיכם בתשעה לחודש בערב מערב עד ערב תשבתו שבתכם' (וי' כג 29-32). שלא כבכל המועדים האחרים, שבהם מצוות החג חלה בשווה על כלל המחויבים במצווה, ביום הכיפורים עיקרו הריטואלי של החג, הנערך לנוכח קודש הקודשים, מופקד בידי הכוהן הגדול. הוא לבדו מכפר על העדה כולה במהלך פולחני מורכב, המתרחש בתחום הבלתי נראה. ואילו העדה השוכנת מענה את נפשה בצום בן 24 שעות, המתייחס לזיכרון חטאי העבר ולפשעי ההווה המחללים את הקודש.

בספר ויקרא (טז 1-34) מתוארת עבודת הכוהן הגדול ביום הכיפורים בפעלים השמורים לעבודת הכהנים במשכן ובמקדש: הקריב, כיפר, שחט, טיהר וקידש. עבודת הקרבנות כמכלול מחזורי נצחי קבוע מראש מציינת את חילופי מחזורי הזמן בסדר קבוע מחושב מראש, המחלק את הזמן לשבע חלוקות חוזרות ונשנות, נצחיות ונספרות: ימים, שבתות, חודשים, שנים, מועדים, שמיטות ויובלים. אולם הכפרה, הטהרה והקידוש, הכניסה לקודש הקודשים אחרי שורה של טבילות, לבישת בגדי קודש והעלאת הקטורת על מזבח הזהב, מיוחדים ליום כיפורים לבדו.

למרות המימדים הפולחניים הייחודיים הכרוכים במסורת הכהונית בכלל ובמסורת הכהונה הגדולה בפרט, יום הכיפורים איננו מסתבר מאליו, שכן איננו מצייני מועד היסטורי החקוק בזיכרון העם ואיננו חלק משלושת הרגלים, מעונות השנה וממחזורי היבולים, או ממסורת היסטורית ראויה לציון. על פי המסורת המקראית, הכפרה איננה נקשרת לחטא מסוים, לאירוע היסטורי או לזיכרון ספרותי. הכפרה הכרוכה בעיני גוף ונפש, שהיא מהות מצוות החג החלה על הכלל, והעונש החמור הכרוך באי־שמירת מצווה זו, המצוין בביטוי היחידאי: 'והאבדתי את הנפש ההוא מקרב עמה' (וי' כג 30), העלו את השאלה בדבר מהותו הנעלמת של החטא שעליו מכפרים וטיבו הגלוי והנסתר של העונש הכרוך בו. דומה שהעדר המסגרת ההיסטורית־הסיפורית ליום הכיפורים, ושינוי הנסיבות ההיסטוריות החל מחורבן בית ראשון וכלה בחילול בית שני, אף הניע מספרים מעמיקי ראות ובעלי חזון לחקור ביסודותיו הקמאיים של יום הכיפורים, ולהעלות מנבכי הזיכרון והדמיון מסורות עתיקות מרומזות ומפורשות המצביעות על הקשרים מיתולוגיים ומיסטיים בדבר חטא נורא ועונש כבד, כפרה וקדושה, טומאה וטהרה, מוות וחיים, הקשורים למועד זה.

בדברים המובאים להלן אבקש להעלות את ההשערה שברבדיו העתיקים יום הכיפורים היה מועד של המחזה דרמטית־סקראלית־ליטורגית של המאבק הנצחי בין החיים למוות, בין הקודש לחמס, בין הצדק לרשע, בין המזרע למדבר, בין גן עדן לצלמוות, בין דרכי תום לדרכי בליעל, בין המקודש למחולל, בין הטהרה לטומאה,

בין שמירת הברית להפרת הברית. מאבק זה, שעלילתו נוסחה בפרקים סיפוריים שונים המצויים ברקע המהלך הריטואלי, מצביע בצורה מורכבת על יחסי הגומלין בין שמירת הברית והחוק, המשפט והצדק, הדעת והאמת, המושתתים על מחזורי הלוח השביעוניים-המקודשים-המשביתים שנודעו משמים כמועדי ה'; 'מקראי קדש', 'מועדי דרור', המתנים את קיום הברית ונצחיותה, נשמרים בידי המלאכים ומופקדים בידי האדם המצווה על שמירת הברית הנצחית המקודשת, לבין שמירת מחזורי הבריאה הרבעוניים הנצחיים הנראים לעין, המופקדים בידי המלאכים, המכונים 'מרכבות השמים' (חנוך א עה 3) ומתנים את רציפות החיים. ולהפך, מסורות יום הכיפורים הקשורות בהליכת האיש העתי לארץ גזרה עם השעיר לעזאזל, מיטיבות לבטא את יחסי הגומלין בין הפרת החוק, שיבוש הלוח, פגימה בשלמות המקודשת של הברית, והשחתת מחזורי הטבע, הקשורה לרוחות גורל חושך, לבליעל, למשטמה, לעזאזל ולמלאכי חבל, לעירים ולעריות, לעוול, לרשע ולשרירות לב, הפוגעים ברציפות החיים ובמחזורי הפולחן המקודשים ומחוללים חורבן, צלמוות וישימון.

המחזה עתיק הימים המומחו ביום הכיפורים, הקשור בהעלאת יסודות מיתיים של טקס הכניסה של הכוהן הגדול לקודש הקודשים, מזה, ושל שילוח השעיר לעזאזל לארץ גזרה, מזה, מעלה זיכרונות קמאיים ומימדים מיתולוגיים של מאבק, המואנשים בדמויות מיתיות ומיסטיות. על מאבק זה שהתרחש בקדמת דנא, בראשית דורות האדם, אפשר לומר את דבריו המאלפים של ההיסטוריון הרומי סלוסטיוס (86-35 לפסה"ג) על המיתולוגיה: 'דברים אלה לא אירעו מעולם ובכל זאת הם קיימים תמיד'.²⁰

ב. שלוש מסורות בדבר יום הכיפורים

בספרות הכהנית שהתחברה במאות האחרונות לפני הספירה, ונמצאה בקומראן במגילות מדבר יהודה בעברית ובארמית; ובמסורת המקבילה בספרות החיצונית, שנכתבה במאות האחרונות לפני חורבן המקדש בשעה של פילוג ומחלוקת על המקום המקודש, הזמן המקודש והפולחן המקודש, ומצויה בידינו בתרגומים שונים, קשור יום הכיפורים בשלוש מסורות שונות. מסורות אלה מבארות בהרחבה את מהות הפשע וסיפור החטא ואת הטומאה הכרוכה בו, מזה, ואת מהות העונש, הכפרה על חטא, ומשמעות ההיטהרות, מזה.

המסורת הראשונה מתייחסת לחטא קיבוצי של שיבוש הגבולות בין שמים לארץ שאירע בעידן המיתולוגי שלפני המבול, בדור השישי לדורות האדם, בזמן שבו הגבולות בין שמים וארץ טרם נחסמו. החטא קשור בבני אלוהים שירדו משמים לארץ בשעה

20 סלוסטיוס, על האלים ועל העולם, מצוטט בספרו של ר' קאלאסו, נישואי קדמוס והרמוניה, תל אביב תשנ"ט, עמ' 1.

שחמדו את בנות האדם, האסורות עליהם מעצם היותם בני אלמוות טהורים הפרושים מפרייה ורבייה, ואסורות עליהם גם בשל החוקים האלוהיים האוסרים כלאיים, שעטנו ועירוב תחומים המאיים על המשכיות הפיריון, למען שמירת נצחיות הבריאה ומחזוריותה. עוד היו בנות האדם אסורות על בני אלוהים בשל גבולות הטאבו המצויים בתשתית החברה האנושית, האוסרת על מגע מיני בין מין למי שאינו בן מינו בחוקי העריות ואוסרת לקיחה שרירותית בכוח היצר.²¹

הירידה של בני אלוהים, המכונים בארמית עירים (דניאל ד 10), שפרצו את הגבולות בין שמים לארץ בשעה שהלכו בשרירות לבם, וקשרו קשר נגד קונם בהנהגת עוזאל ושמוחה (=שם ראה), בשעה שערכבו בין בני רוח לבני בשר וטמאו את הארץ, הייתה כרוכה בשלושת יסודות החטא: בראייה אסורה שעוררה חמדה ופריצות והובילה לקשירת קשר ולכניעה לעולם החושים והיצר (ראה בארמית=חזה); בחטאי עריות שהיו כרוכים בזיווג האסור של מין בשאינו מינו המביא לשיבוש סדרי הטבע; ובעבירה על החוק האלוהי, הצדק והמוסר, המשתקפת בלקיחה בשרירות לב, המתוארת בביטוי 'מכל אשר בחרו'.²² חטאי העירים, שערכבו את ההבחנות

21 על המסורות השונות על אדות המלאכים החוטאים ראו: ד' דימנט, "מלאכים שחטאו" במגילות מדבר יהודה ובספרים החיצוניים הקרובים להם, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ד; א' אשל, האמונה בשדים בארץ ישראל בימי הבית השני, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט, עמ' 15-58, וביבליוגרפיה קודמת שם. על הפרשנויות השונות של הביטוי 'בני אלוהים' ראו: מ"ד קאסטון, מאדם ועד נוח: פירוש על ספר בראשית, ירושלים תשל"ד, עמ' 200; דימנט, שם, עמ' 7-16; אשל, שם, עמ' 16-23. על תפקידם בספרי חנוך והיובלים ובמגילות ראו: J. T. Milik, *The Books of Enoch*, Oxford 1976; G. W. E. Nickelsburg, *Apocalyptic and Myth in I Enoch 6-11: Jewish Literature between the Bible and the Mishnah*, Philadelphia 1981, pp. 383-406. על הגרסאות השונות של סיפור המלאכים הנופלים ראו: קאסטון, שם, עמ' 185-200. על ההקשר ההיסטורי של הסיפור המחדש של בראשית ו ראו: D. Suter, 'Fallen Angel, Fallen Priest: The Problem of Family Purity in I Enoch 6-16', *Hebrew Union College Annual*, 50 (1979), pp. 115-135; P. Hanson, 'Rebellion in Heaven, Azazel and Euhemeristic Heroes in I Enoch 6-11', *Journal of Biblical Literature*, 96 (1977), pp. 195-233. לסקירה מחקרית מעודכנת המסכמת כמה מן הדעות המרכזיות על הקשרו הפולמוסי של הסיפור ראו: שטקליבן-עזרא (לעיל הערה 3), עמ' 85-94. וראו לאחרונה: A. Yoshiko Reed, *Fallen Angels and the History of Judaism and Christianity*, Cambridge 2005. מיליק טוען שבנוסח המקורי של ספר חנוך, במקום ספר המשלים (פרקים לז-עא), היה חיבור המכונה 'ספר הענקים' או 'ספרא דגבריא' (Book of Giants). קטעים ארמיים אלה העוסקים בסיפור העירים היורדים להזדווג עם בנות האדם וללמד אותן ידע אסור התפרסמו בספרו (שם, עמ' 59-60, 302); והשוו ביקורתה של דימנט (שם), עמ' 16-21.

22 על חטאי העריות של העירים ראו: דימנט (שם), עמ' 30-44. על הביטוי 'שרירות לב' כייצוג לרוע ולאי-הליכה בדרכי האל, ראו: דב' כט 18, והשוו: יר' ג 17; ז 24; ט 12-13. ראו: דימנט (שם), עמ' 39. בכל הפעמים שביטוי זה נזכר במקרא, הקשרו הוא עויבת אלוהים בשל הליכה אחרי אלוהים אחרים ונטישת חובת הזיכרון והעדות המוטלת על אלה שלקחו חלק בשבועה ובברית (תה' פג 15-16). הליכה בשרירות לב היא היפוכו של זכור ושמור, שכן נטישת הברית נקשרת לשיכחת העבר והפניית עורף

וההפרדות שביסוד הבריאה, גרמו להשחתת הארץ והביאו למצב כאוטי, המוגדר בביטוי 'ומלאה הארץ חמס'.

מקורה של מסורת זו, העוסקת בחטא קיבוצי של בני אלוהים, נרמז בספר בראשית בסיפור הפותח בפסוק 'ויראו בני האלהים את בנות האדם כי טובות הנה ויקחו להם נשים מכל אשר אשר בחרו' (ו 2). הסיפור מסתיים בקללה האלוהית ובעונש הקיבוצי המסופר בסיפור המבול. הדברים אמורים בעונש שהושת על הארץ שמלאה חמס כתוצאה מזיווגים אסורים אלה, שראשיתם בראייה העוברת על לא תחמוד ובלקיחה אסורה הפורצת את גבולות הטאבו, ואחריתם בהולדת מפלצות החורגות מסדרי הטבע והורגות את כל הסובב כדי לשבור את רעבונן, שכן אין מוזן המוכן בטבע לאלה שנולדו שלא כדרך הטבע.²³

הקשר המפורש של סיפור חטא קדום זה ליום הכיפורים, מעוגן בשמו של מנהיגם של בני האלוהים המורדים, עזאזל, הנמסר במסורת ספר העיריים.²⁴ חיבור זה, שזמן כתיבתו מיוחס למאה השלישית או לראשית המאה השנייה לפני הספירה, מצוי ב-36 הפרקים הראשונים של ספר חנוך הראשון, שחלקים ממנו נמצאו במקורם הארמי בין מגילות מדבר יהודה. כן הוא מצוי בתרגום לעברית באסופת הספרים החיצוניים.²⁵ מסורות מקבילות על חטא העיריים ועל המבול שנגרם בשל תוצאותיו מצויות בספר

לשבועות ולנסיבות שהברית עוגנה בהן. בביטוי טעון זה משתמשים בכל כתבי הכהונה המתבדלת של הכהונים לבית צדוק כדי לתאר את חטאי העיריים ואת דרכי יריביהם, ואף את הבגידה במחויבות הפרט לחבורת היחד. ראו: סרך היחד 1, 7; 2, 26; 4-5; 7, 23-24 ("ליכט, מגילת הסרכים ממגילות מדבר יהודה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 60, 77, 124, 166); הודיה ח 4, 15 ("ליכט, מגילת ההודיות, ממגילות מדבר יהודה, ירושלים תשי"ו, עמ' 93); הביטוי הניגודי הוא 'להתהלך תמים בכל דרכיו (ברית דמשק, ב, שורות 15-16, *The Damascus Document*; E. Qimron, 'The Text of the CDC', *The Damascus Document*; 16-15, Reconsidered, ed. M. Broshi, Jerusalem 1992, p. 13

23 ראו: היובלים ה, ב.

24 המילה עזאזל נכתבת במגילות באיות עזאזל. ראו: G. W. E. Nickelsburg, *I Enoch 1: A Commentary*, on the *Book of I Enoch*, Chapters 1-36, 81-108, Minneapolis 2001. על ההיסטוריה המקרית המתייחסת לקשר בין עזאזל, סיפור העיריים ויום הכיפורים ראו: שטקלי-בן-עזרא (לעיל הערה 3), עמ' 85-90. על ספר העיריים ומקומו בספר חנוך השו: דימנט (לעיל הערה 21), עמ' 16-24. M. Black (ed.), *The Book of Enoch or I Enoch: A New English Edition with Commentary and Textual Notes*, Leiden 1985

25 ראו: חנוך א (מהדורת כהנא [לעיל הערה 4]), א, עמ' כט-מו. השו לנוסחיו האתיופיים והיווניים של ספר חנוך ולתרגומם האנגלי M. Stone, 'The Book of Enoch and Judaism in the Third Century B.C.E', *Catholic Biblical Quarterly*, 40 (1978), pp. 479-492 (שם), פרקים 1-36, 81-108; בלאק, ספר חנוך (שם). מקורו הארמי של הספר בקטעים שנמצאו בקומראן נדפס בידי מיליק (לעיל הערה 21). בשנת 2000 נתפרסמו קטעים שונים של ספרות חנוך שנמצאו במערות קומראן (L. Stuckenbruck, E. J. C. Tigchelaar, and F. García Martínez, eds.), in consultation with '203. 4QEnochGiants' ar', S. J. Pfann, P. S. Alexander, et al. [eds.], in *Qumran Cave 4. XXVI: Cryptic Texts and Miscellanea, Part I* ([DJD, XXXVI], Oxford 2000, pp. 3-171

היובלים ובספר חנוך השני, בצוואות השבטים ובמגילות מדבר יהודה.²⁶ עזאזל, שמו של מנהיג המלאכים המורדים, קשור למסורת שילוח השעיר לעזאזל כחלק ממצוות החג המתוארת בפרק טז בספר ויקרא. שילוח השעיר לעזאזל לארץ גזרה, המתואר בספר ויקרא (טז 21–22), אינו כולל ביאור או הקשר. ואילו ספר העירים (חנוך א, פרקים א–לו) מציע הסבר מיתי מורכב למהלך ריטואלי זה המתרחש בתחום המדבר, המוות והנשייה. עזאזל מתפרש לא פעם בטעות כשם מקום, כפי שמלמדת המסורת הפרשנית המאוחרת על מושג זה (ספרא, אחרי מות, ב; בבלי, יומא סז ע"ב), אולם לאמתו של דבר במסורות הקדומות מלפני הספירה, ובכמה מסורות אחרי החורבן, אין זה רק שם סתמי של מקום עז וקשה במדבר. זהו שמו של המקום שבו כבול עזאזל, מלאך בן אלמוות, מנהיג העירים המורדים, שנאסר במדבר, בחושך, בארץ גזרה (גזרה ממקום יישוב, מושבת עונשין). אין הוא יכול לשוב לשמים, משום שנטמא במגע עם בנות האדם, ואין דרך לענשו בעונש מוות כשאר השותפים למעשי דור המבול, שכן הוא איננו בן מוות בהיותו נמנה עם בני אלהים.

עזאזל הוא מקום מושבו של השר עזאזל (כשם שִׁהְדָס־השאוּלִי הוא מקום מושב אל השאוּל, הדס, במיתולוגיה היוונית), ומקום מושבם של צאצאיו, ירוחי גורל בלעיל, מלאכי חבלי רימלאכי המשטמות, עד ליום הדין הגדול. עזאזל ושותפיו לגורל דומים לאסירים בני האלמוות שנכלאו בטרטרוס (חלק מהדס, השאוּל) במיתולוגיה היוונית המספרת על עונשם בבטן האדמה של מורדים בני אלמוות שאי אפשר להענישם בהוצאה להורג.

יום הכיפורים, המועד השישי במחזור המועדים, הנחוג ביום שישי, שבת שבתון, בעשור לחודש השביעי, מתייחס לזיכרון החטא קולקטיבי שאירע בדור השישי לדורות האדם, על פי עדותו של חנוך בן ירד, בן הדור השביעי, חטא הכרוך בשיבוש גבולות שבין שמים לארץ, בעריות, בעבודה זרה ובשפיכות דמים, ובתוצאותיו הרת האסון, החמס ההשחתה, הקללה והמבול. בספר חנוך, המפרט את נסיבות החטא ומשמעותו,

26 מלחמת בני אור בבני חושך [13], 11–12 (י' ידין, מלחמת בני אור בבני חושך, מגילות ים המלח, ירושלים תשט"ו, עמ' 336); ברית דמשק, (באומגרטן, Frg. 2 ii, '4Q266 Damascus Document' B. Nitzan, '286. 4Q Berakhot'), סרך הברכות (15 עמ' 37); חנוך א סג 1; סרך הברכות (15 עמ' 37); סרך היחוד 3, 19–14 (ליכט, מגילת הסרכים [לעיל הערה 22], עמ' 91–98); נדרקאם ומיליק, (p. 27); סרך היחוד 3, 19–14 (ליכט, מגילת הסרכים [לעיל הערה 22], עמ' 91–98); נדרקאם ומיליק, '227. 4QPseudo-Jubilees' פרגמנט 2 (לעיל הערה 15), עמ' 173. על 4Q252, טור 1, פרגמנט 1, 2, שורות 1–22, וטור 2, שורות 1–5 ראו: גרסיה־מרטינו וטיכלאר, DSSSE, א, עמ' 502–550. ראו עוד: G. Brooke, '252. 4QCommentary on Genesis A', Col I, Frg. 1, 2, lines 1–19, G. Brooke et al. (eds.), in consultation with J. VanderKam, *Qumran Cave 4. XVII: Parabiblical Texts, Part 3* (DJD, XXII), Oxford 1996, pp. 193–194; Col. II, Frg. 1, 3, lines 1–5, *ibid.*, p. 198; *idem*, 254a. 4QCommentary on Genesis D, Frg. 3, lines 1–2, *ibid.*, p. 235

מתואר עונשם הדו־שלבי של החוטאים: מאסר במדבר, במעמקי האדמה, בחושך, מתחת לסלעים חדים, קבורים בחייהם, בשלב הראשון הכפוף לחוקי הטבע; ושריפה באש ביום הדין, החורג מגדרי הטבע, בשלב השני. לשני עונשים אלה בעבר ובעתיד נלווית חובת זיכרון כתוב של חטאי עזאזל שגרמו לעונש המבול, בהווה:

ועוד אמר ה' אל רפאל אסור את עזאזל ידי ורגליו והשלכתו אל החשך ועשית פתח אל המדבר אשר בדודאל והשלכתו שמה. ושמתי עליו סלעים קשים וחדים וכסיתו בחשך וישב שם עד עולם וכסית את פניו לבל יראה אור. וביום הדין הגדול ישלך אל תוך האש. ורפאת את הארץ אשר השחיתו המלאכים [...] ותשחת כל הארץ בלמד מעשי עזאזל וכתבת עליו את כל החטא (חנוך א' 4-8; השו"ש, נד 5-6).²⁷

מלאך הפנים בספר היובלים מספר גם הוא על עונשם הנורא של המלאכים החוטאים הקבורים בחייהם בחשכת המדבר. בסיום תיאור ההשחתה והחמס בארץ, שהסבו חטאי המלאכים, הוא מתאר את עונש המאסר שנגזר עליהם במעמקי האדמה: 'ועל מלאכיו אשר שלח לארץ קצף מאד להסירם מכל ממשלתם ויצונו לאסרם במעמקי האדמה והנם אסורים בהם לבדם' (היובלים ה 6). ספר חנוך השני מתאר אף הוא את עונשם של המלאכים החוטאים: 'וה' גזר עליהם [להיות] תחת הארץ לעולם עד בלתי שמים וארץ' (חנוך ב ז 11). הניגוד המהותי בין מתחמים הטרוטופיים מנוגדים אלה, הראשון המתייחס למלאכים החוטאים הטמאים, הכלואים 'תחת הארץ', בארץ גזרה, והשני המתייחס למלאכי הקודש הטהורים בשמים או בגן עדן מ'על לארץ', הוא המודגש כאן. הטומאה, הקשורה לעירים החוטאים האסורים, הכבולים בחושך מתחת לארץ בעולם המתים, בשל פשעם משטמתם ורשעתם; והטהרה, הקשורה למלאכי הקודש, שוכני אור המרומים, בעולם חיי הנצח הנודע כעולם המרכבה, המגלם את הקדושה, המשפט והצדק, הם שני הקטבים הסימבוליים, המיתיים והריטואליים שעל מפתנם נערכת עבודת יום הכיפורים.

במסורת מאוחרת בילקוט שמעוני (בר' ו, רמז מד) המשמרת את זיכרון המיתוס הקדום ואת זיקתו ליום הכיפורים, בסיום הדיון בחטאי שמחזאי [שמחזה] ועזאזל בדורות שקדמו למבול, מתעצמת ההבחנה בין שני החוטאים: 'שמחזי חזר בתשובה ותלה עצמו בין שמים לארץ, ראשו למטה ורגליו למעלה ועדיין הוא תלוי בתשובה. עזאזל לא חזר בתשובה והוא עומד בקלקולו להסית בני אדם לדבר עבירה בבגדי צבעונין של נשים.

²⁷ לענין שחת וזיקתו לפגיעה בחוקי אלוהים ראו: 'ונשמרתם מאד לנפשותיכם כי לא ראייתם כל תמונה ביום דיבר ה' אליכם בחרב מתוך האש, פן תשחיתון ועשיתם לכם פסל תמונת כל סמל' (דב' ד 15-16). במסורת הנוצרית מצויה התייחסות מקבילה לעונש דו־שלבי זה בברית החדשה: 'הן אלהים לא חס על המלאכים החטאים אשר הורידם לבאר שחת ויסגירם במשמר ובאופל עד יום המשפט' (האיגרת השנייה לפטרוס ב 4).

ולכך היו ישראל מקריבין קרבנות ביום הכפורים גורל אחד לה' שיכפר על ישראל, וגורל אחד לעזאזל שיסבול עונותיהם של ישראל והוא עזאזל שבתורה.²⁸ המסורת השנייה משלוש מסורות יום הכיפורים לפני הספירה מתייחסת לחטא משותף של בני אנוש שפרצו את גבולות הברית, קשרו קשר לחטוא במשותף, התאכזרו איש לרעהו ובגדו במחויבות האנושית הראשונית של אדם להוריו ולאחיו. הדברים אמורים בחטא נורא באכזריותו הקשור בהתנכלות, במרמה ובשפיכות דמים, שהתרחש בחוג המשפחה וגרם מוות וייסורי גוף ונפש בודון, המחייבים כפרה ועינוי נפש. חטא זה הוא חטא מכירת יוסף בידי אחיו (בר' לו 12-36), שעל פי ספר היובלים אירע בעשור לחדש השביעי, מועד יום הכיפורים: ויתנכלו אליו ויעשו לו בעורמה להמיתו וישובו וימכרהו לסוחרים ישמעאלים [...] ובני יעקב שחטו שער עזים ויטבלו את כתונת יוסף בדמו וישלחו אל יעקב אביהם ויהי בעשירי לחדש השביעי' (היובלים לד 11-12). הכתוב מרחיב על אבלו הכבד של יעקב, שסירב להתנחם על מות בנו שנטרף בידי חיה רעה, כדברי אחיו המתנכלים, המתאכזרים דוברי השקר, ומוסיף מידע שאינו מצוי במקרא על מות בתו דינה במועד זה בשל יגונה העמוק על מות אחיה, ועל מותה של בלהה באותו יום, בשל אבלה הכבד על מות בן גבירתה.

סיפור מכירת יוסף נחתם בספר היובלים במשפט דרמטי ההופך את המאורע הקשה של ההתאכזרות, הבגידה, השקר ושפיכות הדמים, ליום זיכרון ותענית המתרחש מדי שנה במועד החטא. שער העזים הנשחט, הנזכר כמי שבדמו רימו את האב השכול המתאבל מרה על מות בנו (בר' לו 31), וגרם למותן בלא עת של דינה ובלהה, נקשר לשעיר העזים שבדמו מכפריים: 'על כן הוקם על בני ישראל לענות נפשם בעשרה לחדש השביעי בבוא היום אשר בו יכבו את יוסף אצל יעקב אביו לכפר בו עליו בשעיר עזים בעשרה לחדש השביעי פעם בשנה בעבור חטאותיהם כי העציבו את רחמי אביהם בעבור יוסף בנו. ויושם היום ההוא להתעצב בו בעבור חטאותיהם ובעבור כל פשעם ובעבור כל שגגותיהם לטהר נפשם ביום ההוא פעם בשנה' (היובלים לד 18-19).

28 בכתב היד של ילקוט שמעוני כתוב 'שעיר אחד' במקום שבטקסט לעיל נדפס 'גורל אחד' או 'איל אחד' כמצוי בדפוסים שונים ('ילקוט שמעוני', שלוניקי רפ"א; דפוס צילום ירושלים תש"ס, עמ' 154; השו': 'שמחזאי עזאזל', א' ילינק, בית המדרש, ד (דפוס צילום: ירושלים תשכ"ז), עמ' 128. גם בפרקי דרבי אליעזר' עזאזל מוצג כגיבור הקשור במיתוס דואליסטי של יום הכיפורים: 'לפיכך נותנים לו [לעזאזל] שוחד ביום הכיפורים, שלא לבטל קרבן של ישראל, שנאמר גורל אחד לה' וגורל אחד לעזאזל. גורלו של הקדוש ברוך הוא קרבן עולה. וגורלו של עזאזל שעיר חטאת וכל עונותיהם של ישראל עליו שנאמר ונשא השעיר עליו את כל עונותם' (פדר"א, מו), וראו: שם, פרק לח. והשוו: פרקי דרבי אליעזר, כ"י רח"מ הורוביץ (כפי שערך והכין לדפוס ... ולא זכה להוציא עבודה זו לאור) – צילום כתב היד המקורי של המחבר, ירושלים תשל"ב, עמ' 168-169. על חילופי הנוסח וההגהות לטקסט מוקשה זה בפרקי דרבי אליעזר ובילקוט שמעוני ראו: 'פינטוך', שני שעירי יום הכיפורים, א' בזק (עורך), וביום צום כיפור ייחמתון, קובץ מאמרים על יום הכיפורים, אלון שבות תשס"ה, עמ' 76. הכתיב עזאזל, עזאל ועזאול מתחלף במסורות השונות לפני הספירה ואחריה, ראו: פינטוך, שם, עמ' 75, הערות 6-8.

ספר היובלים קושר את שבעת מועדי ה' עם פרשות שונות מספר בראשית, שאותן הוא מספר מחדש בזיקה למועד המקראי של החג וליום קבוע שבו הוא נשמר על פי תאריך קבוע. על פי ספר היובלים, המאורע שביסוד יום הכיפורים מופיע בימי האבות, לפני דור המדבר. בספר ויקרא מצויים בני ישראל לשמור את יום התענית באיום כרת ללא נימוק וללא הקשר, ואילו בספר היובלים, המספר מחדש את סיפורי ספר בראשית, נקשר מועד זה לימי יעקב ובניו. שם מתואר החטא המשותף, שהתרחש בעשור לחודש השביעי, שחוטאיו לא נענשו, שבגינו הפך מועד זה ליום זיכרון משותף שבו מכפרים ומתענים צאצאיהם של החוטאים שלא נענשו, על החטא שלא חטאו. הפעלים הנזכרים בסיפור מכירת יוסף בספר היובלים: 'לענות', 'לכפר', 'ולטהר'; ושמות העצם 'חטא' ו'פשע', הם הפעלים והשמות הקשורים למצוות המועד ולעבודת הכוהן הגדול בספר שמות ובספר ויקרא. אליהם נוספת בספר היובלים ההוראה הייחודית של מידה כנגד מידה – כנגד חטאיהם הכבדים של בני יעקב שהעציבו במזיד את אביהם, רימו אותן, התנכלו להמית את בנו, מכרו את בנו וגנבו את דעתו, עינו אותו והסבו לו סבל רב מנשוא כשהתאבל על בנו שנטרף, ועל קרובותיו שמתו בעטיו של הצער על מות יוסף; על בני בניהם, להתעצב ביום זיכרון זה, להתענות, לטהר את נפשותיהם ולכפר על חטאם מאז ועד עולם. במקרא לא מסופר על עונשם של בני יעקב החוטאים, שעל פי פשט החוק המקראי בדבר 'גונב איש ומכרו מות יומת' (שמי' כא 16) היו חייבי מיתה – עובדה שהעלתה שורה של שאלות נוקבות על גמול וצדק, שכר ועונש לאורך הדורות. ספר צוואת השבטים שהתחבר במחצית המאה השנייה לפני הספירה, וחלקים ממנו נמצאו בין מגילות מדבר יהודה, מרבה לדון במכירת יוסף, החטא שחוטאיו לא נענשו לכאורה על פי מסורת המקרא. כל אחד מבני יעקב האומר את דברו האחרון או את צוואתו על ערש דווי נותן דין וחשבון הן על יחסו ללוי, אבי הכהונה, המגלם את דרכי המשפט והצדק, הן על חלקו במכירת יוסף, מעשה המגלם את דרכי העוול והרשע (צוואת זבולון ב-ד; צוואת גד א 8-ב 4). המסורת המאוחרת שהתחברה באלף הראשון לספירה השלימה פער זה בין החטא ועונשו וקשרה את החטא האכזרי נטול העונש של עשרת אחי יוסף, לעונשם האכזרי של עשרת הרוגי מלכות, שלא חטאו ונהרגו על קידוש השם בדורם של ר' עקיבא ור' ישמעאל.²⁹ הרוגי מלכות אלה, שחלקם הוצא להורג ביום הכיפורים, נהרגו במיתות אכזריות בידי הרומאים בזיקה למרד בר כוכבא במאה השנייה לספירה, אולם המסורת הפכה אותם מנרצחים שנפלו קרבן לעריצותם של בני עוולה, למקדשי השם שהועלו לקרבן, כדי לכפר במותם על חטא זולתם.³⁰

29 על פי אחד מנוסחי סיפור עשרת הרוגי מלכות, על חכמים שנתפסו בשל חטא מכירת יוסף, ר' עקיבא נהרג ביום הכיפורים: 'כשהגיע ערב יום הכיפורים [...] אותו היום היה ר' עקיבא [...] הוציאוהו להורג [...] והיו מסרקין בשרו במסרקות של ברזל והוא היה מקבל עליו עול מלכות שמים' (ריג' ולעיל הערה 7, עמ' 69-70).

30 על עשרת הרוגי מלכות בספרות ההיכלות ראו: היכלות רבתי (סינופסיס לספרות ההיכלות) [לעיל

ספר היובלים מציין – בדומה לספר בראשית – שבני יעקב טבלו את כתונת יוסף בדמו של שעיר העזים ושלחוהו אל יעקב אביהם. אולם לדברי מחבר הספר שלושת גיבורי המסורת הכוהנית בספרות זו, לוי, יהודה ובנימין, לא לקחו חלק בחטא, שכן לא יצאו עם אחיהם אלא נותרו בבית במועד האירוע, בעשור לחדש השביעי (היובלים לד 3). שלושת האחים, לוי, יהודה ובנימין, נזכרים בפתיחת 'מגילת מלחמת בני אור בבני חושך' כנציגי בני אור, בני הצדק, הלוחמים בבני חושך, בני העוול, במלחמה בת שבעה שלבים.³¹ לכל אורכו של ספר 'צוואות השבטים', שהתחבר במאות האחרונות לפני הספירה, נזכרים לוי ויהודה כגיבורים הנבחרים שיש לציית להנהגתם בכהונה ובמלוכה, בניגוד לשאר אחיהם החוטאים שלא כיפרו על חטאם.³²

הערה 7], סעיפים 107-121, 198); בבלי, מנחות כט ע"א; מדרש אלה אוכרה, ילינק (לעיל הערה 7), ב, עמ' 17, 23-24, 64-72; ו (דפוס צילום ירושלים תשכ"ז), עמ' 17-19; הפיוט 'אלה אוכרה' המספר את סיפור עשרת הרוגי מלכות וסיפור מכירת יוסף נאמר בנוסח אשכנז ביום הכיפורים בתפילת מוסף סמוך לסדר העבודה (גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, ב: יום כפור [לעיל הערה 15], עמ' 568-574). הפיוט 'אלה אוכרה' פותח בחטא מכירת יוסף, שממנו התגלגל עונשם של עשרת הרוגי מלכות שנלכדו בידי הקיסר כעונש על מכירת יוסף: 'וקרא לעשרה חכמים גדולים [...] דינו משפט זה לאשורו [...] כי ימצא איש גונב נפש מאחיו מבני ישראל [...] גם איה אבותיכם אשר אחיהם מכרוהו לארחת ישמעאלים סחרוהו / ובעד נעלים נתנהו [...] ואתם קבלו דין שמים עליכם / כי מימי אבותיכם לא נמצא ככם / ואם היו בחיים הייתי דגם לפניכם / ואתם תשאו עון אבותיכם'. השו: מדרש משלי, פרק א (מהדורת ב' ויסוצקי [ניו יורק תש"ן] עמ' 14): 'אמר ר' יהושע בן לוי לא נמשכו עשרה הרוגי מלכות אלא בחטא מכירתו של יוסף; מדרש תהלים ט, יג (מהדורת שלמה בובר (דפוס צילום ירושלים תשל"ז), עמ' 344-45), ועיינו: מ' הירשמן, 'על קידוש השם בעת העתיקה והשתקפותו בפיוט אלה אוכרה', י' אלמן, א"פ הלבני וצ"א שטיינפלד (עורכים). נטיעות לדוד: ספר היובל לפרופ' דוד הלבני, ירושלים תשס"ה, עמ' עא. במסורת ההיכלות הפך העונש שהוטל בידי הקיסר על הרוגי מלכות, שלא חטאו, בשל חטא אחי יוסף, שחטאו ולא נעשו, לקידוש השם שכלל קרבן אדם וכפרה שתקרב את חורבנה של רומי. ראו במדרש 'מה יום הכיפורים מכפר אף מיתתן של צדיקים מכפרת' (ויקרא רבה כ, יב [מהדורת מרגליות, ניו יורק וירושלים תשנ"ג, עמ' תעב] השו: 'אמר לו [ר'] ישמעאל למטטרון [ומה זה לפניך? א"ל מזבח, א"ל וכו' קרבן ומזבח יש למעלה, א"ל כל מה שיש למטה יש למעלה] [...] ומה אתם מקריבים עליו, וכי יש לכם פרים אילים וכבשים? א"ל אין לנו לא אילים ולא פרים וכבשים אלא נשמותיהם של צדיקים אנו מקריבים עליו לפני הקב"ה. כיון ששמע ר' ישמעאל [...] את דברי מטטרון ירד לארץ ומצא את חבריו בתענית ובתפילה. אמרו לו מה בידך? אמר להם לכו ורחצו והטהרו ולבשו תכריכין שלכם שגורה זו מלפני הקב"ה (מעשה עשרה הרוגי מלכות, נוסח ב [ילינק, ו (דפוס צילום: ירושלים תשכ"ז), עמ' 122]). ראו המחברים הנוכרים לעיל בהערה 7, ובייחוד בוסתן (שם), עמ' 85 ואילך. עוד ראו: מ"ד הר, 'הרוגי מלכות', האנציקלופדיה העברית, טו (ירושלים תשכ"ד), טורים 208-210; idem, 'Persecutions and Martyrdom in Hadrian's Days', *Scripta Hierosolymitana*, XXIII (1972), pp. 85-125; א' אופנהיימר, 'קדושת החיים וחירוף הנפש בעקבות מרד בר כוכבא', י' גפני וא' רביצקי (עורכים), קדושת החיים וחירוף הנפש: קובץ מאמרים לזכרו של אמיר יקותיאל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 85-98.

31 'יוה [ספר סרוך] המלחמה. ראשית משלוח יד בני אור להחל בגורל בני חושך בחיל בליעל [...] בני לוי ובני יהודה ובני בנימין גולת המדבר ילחמו בס'. ראו: י' דיין, מלחמת בני אור בבני חושך (לעיל הערה 26), עמ' 254.

32 צוואות השבטים, בתרגום י' אוסטירויצר, מצויות במהדורת הספרים החיצונים שערך כהנא (לעיל

חטא מכירת יוסף שנקשר ביום הכיפורים נדון בהרחבה בספר צוואת השבטים, בצוואת שמעון, בצוואת זבולון, בצוואת גד, בצוואת דן ובצוואת בנימין. שם מתואר החטא בפי החוטאים שלקחו בו חלק ומתוארות בפירוט בגוף ראשון יחיד האכזריות, הרשעות, השנאה והקנאה שהיו כרוכות בו. בני יעקב המספרים מבחינים ערב מותם בין דרכי אור ודרכי חושך, ומפצירים בבניהם לא לחזור על חטאיהם. החוטאים מייחסים את חטאם לרצון בליעל, לכוחו של בליעל או לרוחות בליעל, לרוחות תעתועים, לשטן ולרוח השנאה, ומרחיבים במעשים הנוראים שהיו כרוכים בחטא מכירת יוסף. דומה שבליעל, בהקשריו השונים במגילות ובספרות החיצונית, אינו אלא רמיזה לתחומם של בני האלמוות החוטאים הקבורים חיים מתחת לאדמה שאינם יכולים לעלות. בליעל (בל יעלה) הוא האנשה של מכלול האיסורים והעבירות המשחיתים את הקודש, פוגעים בטהרת החיים, וממיטים שפיכות דמים ומוות שעליהם נדרשים לכפר ביום הכיפורים. חטאים אלה קשורים בטומאה ובדרכי חושך, ברצח, בונות, בשקר, בקנאה, בזעם ודומיהם. דברי לוי לבניו מיטיבים לבטא זאת: 'ועתה בני שמעו כולכם בחרו לכם את האור או את החושך את תורת ה' או את מעשי בליעל' (צוואת לוי יט 1).

ייתכן שסיפור החטא הטעון כפרה, המתרחש בתחום המוגן לכאורה של המשפחה, מופנה כלקח לדורות ביחס לכלל החטאים והעבירות המתרחשים במזיד, בגלוי ובסתר, במסגרת המשפחה. המשפחה אמורה להיות מרחב אוהב המעניק מחסה ומקלט לכל בניה ובנותיה, אולם פרשת מכירת יוסף מיטיבה להמחיש כיצד היא הופכת למקום המסוכן ביותר. חטאים אלה, הנעשים בסתר, ברשות הפרט, וכרוכים באונס, בכפייה, בשנאה ובנקמה, בודון ובשפיכות דמים, פעמים רבות אינם באים על עונשם, אולם הם טעונים עיניו נפש וכפרה, כנרמזו במימרה 'יום כיפורים על העריות מכפר' (בבל', יומא סז ע"ב). דומה שמסורת חטאי בני יעקב, הקשורים ליום הכיפורים בספרות הכהונה שנמצאה בקומראן, מרחיבה את הזיכרון הקשור במועד זה. ספרות זו מעבירה את כובד המשקל לחוטאים, המכפרים על עוונות ההווה ופשעי העבר בתענית, באבל ובצום. זיכרון חטא מכירת יוסף בידי אחיו שפשטו את כותנתו, שמתכפר בעבודת יום הכיפורים, מצוי בסדר העבודה הארץ' ישראלי הקדום 'אז באין כל' הנקרא במועד זה. שם נאמר בתיאור בגדי הכהן הגדול הלוּבש כתונת בד מכפרת בין בגדי הקודש המיוחדים לחג:

הערה 4, עמ' קמב-רטו. צוואת לוי נמצאה במקורה הארמי בקומראן (4Q213, 4Q214) ובקטעי גניזה. למהדורת המגילות ראו: M. E. Stone and J. C. Greenfield, 'Aramaic Levi Documents', G. J. Brooke et al. (eds.), in consultation with J. VanderKam, *Qumran Cave 4.XVII: Parabiblical Texts, Part 3* (DJD, XXII), Oxford 1996, pp. 1–72. בחירת לוי נוכרת בספר היובלים, בצוואת לוי ובסדר העבודה בתפילת מוסף ליום הכיפורים: 'שמת על לוי לית חן וחסד / ומכל אחיו תתר לו עטרת / עמרם נבחר מזרע לוי / אהרון קדוש יי משרשיו קידשת / [...] וקדושתו מכפרת עוונותינו / [...] כלי כפרה לישראל שמתו, 'אתה כוננת' (גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, ב: יום כפור ולעיל הערה 15, עמ' יט-כ). על סדר העבודה ראו להלן הערה 84.

'קשר אחים על כתונת / ירצה בכותנתו / לפרוש כנף / לפושטי כתונת'.³³ רעיון דומה, הקושר בין בגדי הכוהן הגדול בעבודת יום הכיפורים לבין הזיכרון המרומז בהם הקשור בחטא שהתרחש בעשור לחדש השביעי, נגדו של יוסף שהיה לבוש כתונת פסים, נמצא בסדר העבודה שחיבר הפייטן הכוהן יוסי בן יוסי המכונה 'אזכיר גבורות אלוה': 'עלמות קומה / ימלא בכתונת / כפולה משובצת / עד פסי יד // עון בית יעקב / [יך] פר בזאת / מוכרי צדיק / על כתונת פסים'.³⁴ מקורות אלה יוצרים קשר מובהק של מידה כנגד מידה בין עון בית יעקב, מכירת יוסף וטבילת כתונת הפסים, סמל האהבה, בדם השעיר בידי אחיו, אחוזי הקנאה והשנאה, לבין מלאכת הכוהן הגדול ביום הכיפורים, 'יכפר בזאת', וקושרים במפורש בין כתונת האחים קושרי הקשר: 'קשר אחים על כתונת', לבין כתונת הכוהן שנאמר עליה 'ירצה בכנתו'. הקשר בין שעיר העזים שבדמו טבלו האחים את כתונת הפסים של אחיהם הנמכר לעבדות, לבין השעיר הקשור בעבודת יום הכיפורים, נזכר בסדרי העבודה ובתרגום המיוחד ליונתן.

המסורת השלישית בין מסורות יום הכיפורים לפני הספירה שנקשרו במערך הטקסי של עבודת היום ונשתקעו בתהום הנשייה, קשורה למיתוס עליומני של כוהנים ומלאכים, הכרוך ביום הכיפורים שבת שבתון, בחודש השביעי, בשנת היובל. מיתוס זה קשור לסיפור עתיק על מייסדי הכהונה הגדולה בדורות הראשונים לבריאת האדם, מהדור השביעי דורו של חנוך בן ירד³⁵ ועד לדור ה-11, דורו של מלכיצדק. המייסדים הללו, שתורתם הונחלה בספרים שנלמדו מהמלאכים, קודמים למסורת הכהונה של שבט לוי ובני אהרן. עניינה של מסורת זו – המגשרת בין מיתוס המתרחש בגן עדן, בקודש הקודשים השמימי, לבין היסטוריה המתרחשת בהר ציון, מקום קודש הקודשים הארצי במסורת הכהונה – הוא במלכיצדק כהן לאל עליון. מלכיצדק הוא בן נינו של חנוך בן ירד מייסד הכהונה, ובן אחיו של נח בן למך, גיבור סיפור המבול ומסורת הלוח.³⁶

33 י' יהלום, או באין כול: סדר העבודה הארץ-ישראלי הקדום ליום הכיפורים, ירושלים תשנ"ז (כג. שבח כהונה), שורות 553-554, עמ' 124.

34 א' מירסקי (מהדיר), פיוטי יוסי בן יוסי, מהדורה שנייה מורחבת ומתוקנת, ירושלים תשנ"א, עמ' 155, שורות 159-160.

35 על חנוך ראו: חנוך א, חנוך ב והיובלים, פרק ד, פרק י; והמחקרים הנוכחים לעיל בהערה 25. עוד ראו: J. VanderKam, *Enoch a Man for all Generations*, Columbia, South Carolina, 1995; ר' אליאור, "חנוך בחרתה מבני אדם": חנוך סופר הצדק והספרייה של "הכוהנים בני צדוק", מסורת הכהונה, ספריית המגילות והמאבק על הדעת, העדות, הכתיבה והזיכרון, ר' אליאור ופ' שפר (עורכים), על בריאה ועל יצירה במחשבה היהודית: ספר היובל לפרופ' יוסף דן, טיבינגן 2005, עמ' 15-64. נוסח געז של ספר חנוך הראשון שתורגם מארמית לגעז, תורגם לעברית בידי א' כהנא וי"נ פילטוביץ בשנות העשרים וראה אור בספרים החיצוניים (מהדורת כהנא) [לעיל הערה 4]. עוד ראו: קאסוטו (לעיל הערה 21), עמ' 193-196.

36 בתרגום השבעים לתהלים קי 3 יש חילופי נוסח המצביעים על הולדתו הפלאית של מלכיצדק. על מלכיצדק ראו: חנוך ב כג 45-37; אל העברים 7, 1-3. על נוח ראו: היובלים ו; 13-17. וראו להלן הערות 37-40.

מלכ־צדק בן ניר, הדור ה־11 לדורות האדם, הנמנה עם גיבורי המסורת הכהנית של שושלת בני צדוק ושל בעלי ספרות חנוך, מתואר במקרא בלשון מרומזת כדמות כהנית מיסטית יוצאת דופן, החורגת מגבולות הזמן והמקום: 'ומלכ־צדק מלך שלם הוציא לחם ויין והוא כהן לאל עליון; ויברכהו ויאמר ברוך אברם לאל עליון קנה שמים וארץ וברוך אל עליון אשר מגן צריך בידך ויתן לו מעשר מכלי (בר' יד 18-20); ספר תהלים מקדיש מזמור לכוהן מלכ־צדק שבו מתוארת הווייתו החורגת מגבולות הזמן והמקום ותיאורו נכרך במזמור נקמה באויבים שבו הופך הכהן המכפר הנצחי, לכוהן לוחם החורג מגבולות הזמן והמקום, הנוקם בכוח האל: 'שבע ה' ולא ינחם אתה כהן לעולם על דברתי מלכ־צדק' (תה' קי 4).³⁷ כוהן נצחי לוחם זה שדיקונו משרוטט בתהלים קי, ייזכר להלן במגילת מלכי צדק ממגילות מדבר יהודה. בספר חנוך השני, שייתכן שהתחבר בחוגי מקדש חונוי במצרים במאה הראשונה לספ"ה (שם פעל ענף של כוהני בית צדוק, בין השנים 171 לפסה"נ ו־73 לסה"נ, אחרי רצח הכהן הגדול חונוי השלישי, בידי שליח של הכהן המתיוון מנלאוס, בשנת 171 לפסה"נ ותפיסת הכהונה בידי בית חשמונאי בשנת 152 לפסה"נ), מתואר מלכ־צדק כארכיטיפ של הכהן הגדול במקום המקודש: 'כי להיות כהן הכהנים לעולם מלכ־צדק יעדתי ואעמידו להיות ראש הכהנים כאשר היו לפנים [...] ומלכ־צדק הוא יהיה כהן ומלך במקום ארונה לאמר בטבור הארץ [...]'. (חנוך ב כג 37-45).³⁸ מסורות כוהניות בספר חנוך השני זיהו בין 'מקום ארונה; הקשור ליסוד המקדש בימי דוד (שמ"ב כד 16-25; דה"א כא 15, 18-30), לבין 'טבור הארץ' והר ציון 'משכן הקודש', המצוי מול 'גן עדן קודש קודשים ומשכן ה' הוא' (היובלים ח 19); ובין שושלת הכהונה הראשיתה בחנוך בן ירד, שנלקח לשמים ביום א' בניסן ממקום ארונה (חנוך ב יט 2; כ 1).

במגילות מלכי צדק מתואר הן כדמות אלוהית – 'ואלוהיך הוא מלכי צדק' (מגילת מלכי צדק), הן כדמות כוהנית מיתית ומיסטית, והוא קשור להר ציון. ספר חנוך הראשון, ספר חנוך השני וספר היובלים מכנים את הר ציון טבור הארץ ורואים בו את מקום מזבח העולה הקשור לסיפור העקדה (היובלים יח 7-8, 12-13) ואת המקום שבו ייבנה המקדש: 'כי ארבעה מקומות בארץ ליי הם: גן עדן והר הבקר (בו) וההר אשר אתה עומד עליו היום הר סיני והר ציון יתקדש בבריאה חדשה לקדשת הארץ על כן תקדש הארץ מכל חטא ומכל טמאתה לדרות עולם' (היובלים ד 26); 'כי גן עדן קדש קדשים ומשכן ה' הוא והר סיני תוך המדבר והר ציון תוך טבור הארץ, שלשתם

37 על הקשרים שונים למלכ־צדק במקרא ראו: D. Rooke, *Zadok's Heirs: The Role and Development of the High Priesthood in Ancient Israel*, Oxford 2000, pp. 80-103; וראו המחקרים על מלכ־צדק להלן בהערה 41.

38 על מלכ־צדק בבית שני בויקה ליום הכיפורים ראו: שטקל־בן־עזרא (לעיל הערה 3), עמ' 90-91; על מלכ־צדק בספר חנוך השני ראו: A. Orlov, 'Melchizedek Tradition of 2 (Slavonic) Enoch', *JSJ*, (2000), pp. 23-38; ועיינו להלן בהערות 39-40.

זה מול זה לקדושה נבראו' (היובלים ח 19); 'עד אשר יבנה מקדשי בתוכם לעולמי עולמים ונראה ה' לעין כל וידעו הכל כי אני אלהי ישראל ואבי כל בני יעקב ומלך בהר ציון לעולם ועד והיתה ציון וירושלים קדש [...] עד אשר יבא מקדש ה' בירושלים בהר ציון' (היובלים א 17-29).³⁹ על פי מסורת זו, המקדש – שבו נערכה עבודת יום הכיפורים בידי הכהן הגדול בן דמותו של מלכ־צדק 'כהן לעולם' – עמד על 'הר ציון' (הר הבית, לא ההר המכונה היום בשם זה).

דמותו של מלכ־צדק – המתפצלת במסורות השונות לישות מלאכית־כוהנית הניצבת בראש צבאות בני אור ומנצחת בכוח האל את האויב ניצחון מוחץ, ולזהות כוהנית המייסדת שושלת כהונה נצחית הקשורה בהר ציון – מתייחדת בכך שמלכ־צדק מחבר בין העבר המיתי של הדורות הראשונים של שושלת הכהונה לעתיד המיסטי של הכהונה הנצחית, ובין מקום קדוש שמימי שאליו נלקח למקום מקודש ארצי שבו ישרת בעתיד ושם ינצח את האויב ויביא דרור בארץ. מלכ־צדק מתואר בספר חנוך השני כמי שנלקח לגן עדן למשמרת בדור המבול: 'ויאמר ה' אל מיכאל רד על הארץ אל ניר הכהן (אביו של מלכ־צדק) ולקחת את מלכ־צדק נערי אשר אתו ושמת אותו בגן עדן למשמרת' (חנוך ב כג 51-52); 'ושמתיו בגן עדן והיה שם עד עולם' (שם, כג 59). מלכ־צדק שוהה בגן עדן, מחוץ לגבולות הזמן והמקום האנושיים, עד לחידוש הכהונה בעיר שלם שצאצאיה ישתלשלו ממלכ־צדק מלך שלם: 'ויהי בשלם סכו ומעונתו בציון' (תה' עו 3).

במגילת מלכ־צדק, שנמצאה בקומראן בין מגילות מדבר יהודה, מתוארת הווייתו האלוהית־המלאכית של מלכ־צדק ושל המזדהים עמו, 'בני אור אנשי גורל מלכ־צדק' ומלכ־צדק וצבאיו עם קדושי אל', המזכירים את בני אור ממגילת מלחמת בני אור בבני חושך, המונהגים בידי לוי, יהודה ובנימין, שלושת האחים שלא חטאו במכירת יוסף. כאמור לעיל,⁴⁰ מלכ־צדק, המכונה בקומראן 'מלכ־צדק כהן בעדת אל', 'האומר לציון מלך אלוהיך ציון היא עדת כול בני הצדק המה מקימי הברית' (שם), הוא זה המגשר בין העבר הכוהני המיתולוגי בדור שקודם למבול (הוא נלקח לשמים כדי להניצל מהמבול), לבין העתיד הכוהני, שנקשר באחרית הימים, בחידוש הכהונה על הר ציון, בנקמה בבני בליעל אויבי הצדק ובניצחון בני אור וכוהני הצדק.

39 מקומה המודגש של ירושלים בפתיחת ספר היובלים, במגילה החיצונית לבראשית ובמזמורי תהלים שנמצאו בקומראן, עומד בניגוד בולט להעדרה מן החומש. ההדגשה על הר ציון כמקום המקדש נעדרת אף היא מן החומש. במסורת חז"ל הר המורייה מחליף את הר ציון, אולם במגילות ובחבורים שנכתבו לפני הספירה הר ציון הוא מקום המקדש. מלכ־צדק מלך שלם קשור לירושלים, להר ציון ולכהונה. ראו: ר' אליאור (לעיל הערה 14).

40 F. García-Martínez, E. J. C. Tigchelaar, and A. S. van der Woude, '13. 11QMelchizedek', 40 eidem (eds.), *Qumran Cave 11. II (11Q2-18, 11Q20-31)* (DJD, XXIII), Oxford 1998, Col. II, Frs. 1, 2i, 3i, 4, lines 8-9, p. 225

במגילת מלכי צדק מקומראן נקשר מלכי צדק למאבק המתחולל ביום הכיפורים בין כוחות הטהרה החיים, הקדושה, המשפט והצדק לכוחות הטומאה, הכליון, העוול, החמס והאבדון. מאבק זה קשור בשנת היובל, בחוקי צדק, בקריאת דרור בארץ וביום הדין. מלכי צדק השמימי, המהווה אולי ארכיטיפ לבן דמותו של הכהן הגדול הארצי, נאבק במערכה ידועה מראש בחוטאים המוגדרים כ'רוחי גורל בליעל', אלה שנזכרו לעיל כמחוללי חטא מכירת יוסף, ונזכרים בתפילת משה בספר היובלים כניגוד ליושר ולצדק: 'יעלו נא רחמיך אדוני על עמך ובראת להם נפש ישרה, ורוח בליעל אל ימשל בהם להשטין עליהם לפניך ולהטותם מכל דרך הצדק למען יאבדו מפניך' (היובלים א 20). בראשם של רוחי בליעל אלה ניצב מלכי רשע הגיבור המנוגד למלכי צדק, שידון להלן. רוחי בליעל, הנזכרים לעיל בספרות חנוך, בסרך היחד ובצוואת השבטים כאחראיים לכל החטאים שעליהם מכפרים ביום הכיפורים, הם פרי הזיווגים האסורים בין בני אלוהים לבנות האדם בדור שקדם למבול. המלחמה בין רוחות הדעת, האמת, הדרור והצדק ומלאכי האור בהנהגת מלכי צדק, מזה, לבין רוחי בליעל ומלאכי משטמה, רוחות טמאים ומשעבדים, וגורל חושך, בהנהגת מלכי רשע, מזה, נערכת בויקה ליום הכיפורים בשנת היובל, כמפורש במגילת מלכי צדק. דומה שהמאבק קשור לשלב האחרון במלחמת בני אור ובני חושך על מהות הצדק, המשפט, החירות והדרור, הנכספים והרחוקים, המיוסדים על החוק האלוהי הנצחי ועל המחזור השביעוני המקודש של מועדי דרור, לעומת העוול, הכפייה והשעבוד, הרווחים והשולטים, והמיוסדים על חוק אנושי, חוק בליעל, שהושת בכוח הזרוע ושיבש את המחזוריות השביעונית המקודשת של מועדי דרור. את הגאולה הצפויה בראשות מלכי צדק וגורל בני אור תקדים נקמה נוראה בכוחות הבליעל ובגורל חושך:

ואשר אמר בשנת היובל [הזואת תשובו איש אל אחוזתו ועליו אמר ו]ה [דבר השמטה] [...] פשרו לאחרית הימים על השבויים [...] והמה **נחלות מלכי צדק** אשר ישיבמה אליהמה וקרא להמה דרור לעזוב להמה [משא] כול עונותיהמה. ו[כן יהיה] הדבר הזה בשבוע היובל הראישון אחר תש[עה ה]יובלים ו[יום הכפ] **ורים** [הוא]ה [סוף]ה [ה]יובל העשירי **לכפר** בו על כול בני [אור]ה [אנש]י [גורל מלכי צדק] [על]המה [...] לפני [כול]ה [עש]ותמה כיא הואה הקץ לשנת הרצון **למלכי צדק** ולצב[א]יו [עם] **קדושי אל** לממשלת משפט כאשר כתוב עליו בשירי דויד אשר אמר אלוהים [נצב בע]דת אל [בקרב אלוהים ישפט] [...] ואשר [אמר] עד מתי תשפוטו עוול לפני רשע[ים] תשנאו סלה פשרו על **בליעל** ועל רוחי גורלו אשר [ים בסור]מה מחוקי אל [להרשיע] **ומלכי צדק** יקום נקם משפטי אל וביום ההואה [יצ]לומה [מיד] **בליעל ומיד כול רוחי גורלו** ובעזרו כול אלי [הצדק וה]ואה [אשר]... [כול בני אל והפ] הזואת הואה יום ה[שלום] אשר [אמר] [ביד ישע] יה הנביא אשר אמר [מה] [נאו על הרים רגל]י [מבשר] מ[שמיע שלום מב]שר טוב

משמיע ישועה] [...] [א]ומר לצי[ון] מלך אלוהיך **ציון הניאה** [עדת כול בני הצדק
המה] מקימ[ו]ן] הברית הסרים מלכת [בד]רך העם ואלו[ה]יך הואה [מלכי צדק
אשר יצי[ו]ל]מה [מיד] בליעל ואשר אמר והעברתמה שופר ב[כול] הארץ.⁴¹

השמטה, המוכרות בשנה השביעית, והיובל, המוכרו אחרי ספירת שבע שבתות שנים, המעידים על ויתור על ריבונות אנושית במחזוריות שביעונית מקודשת של מועדי דרוו, השומרים על הערך המקודש של החירות והשביתה משעבוד, קשורים במקרא ביום הכיפורים בחודש השביעי (וי' כה 4-5, 8-13). בקומראן נקשר מלכי צדק העומד בראש גורל בני אור למצוות היובל ולמועדי דרוו, ולמאבק בין צדק לעוול, בין חירות לשעבוד, בין משפט צדק לשלטון עוול, והוא קשור במסורת המקראית המצווה על הכרות היובל ביום הכיפורים וקריאת דרוו בארץ (וי' כה 10). מגילת מלכי צדק מקומראן מוסיפה ברוח מזמור תהלים קי, הכולל תיאור נקמה נוראה הקשורה למלכי צדק 'כהן לעולם', את 'ומלכי צדק יקום נקם משפטי אל וביום ההוא יצילמה מיד בליעל ומיד כול רוחי גורלו ובעזרו כול אלי הצדק'. כמה מסורות שונות בין החג בחודש השביעי, המכונה שבת שבתון, לבין שבת הארץ, שמיטה, בשנה השביעית, המכונה גם היא שבת שבתון (וי' כה 4). שני אלה קשורים גם לשבת שבתון הארץ, יובל (היובלים ג 2), כמועדי כפרה. מכל מקום ברור ממגילת מלכי צדק שהמאבק מתחולל בשמים ובארץ בין גורל מלכי צדק' המייצג את התשובה, הצדק, המשפט והדרור, לבין גורל בליעל, המייצג עוול, רשעה, שעבוד, חטא ושרירות לב. כאמור, רובה של ספרות זו נכתב בידי כוהני בית צדוק המודחים ו'אנשי בריתם', שהאמינו בקדושת מחזור מועדי דרוו המוכרו במקדש ונשמר בידי הכהונה הגדולה ו'24 משמרות הכהונה. הם ואנשי בריתם ציפו להשבת הסדר האלוהי על כנו בעזרת מלאכי הצדק השומרים אף הם את הסדר האלוהי של מחזורי צדק ושוויון הנמנה בשבתות שמיטות ויובלים.

במגילה המכונה 'דברי משה';⁴² הטקסט המקוטע עד מאוד ומורכב מפירוים וגורים, מתחיל בתיאור שנת השמטה (דב' טו 1-2, 9-10; לא 10) ועובר ליום הכיפורים. על פי שחזור המהדיר המצוין בסוגרים, שהוא רק אפשרות שאיננה מתחייבת מתוכן הכתוב,

41 שם, שורות 1-25 (שם, עמ' 224-226); J. T. Milik, 'Milki-sedeqet Milki-resha' dans les anciens écrits juifs et chrétiens', *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period*, 23 (1972), pp. 95-144. על שופר היובל השו: ידין, מלחמת בני אור בבני חושך (לעיל הערה 26). על מלכי צדק בקומראן וגלגוליו באיגרת אל העברים ראו: P. J. Kobelski, *Melchizedek and Melchiresha* (CBQ.MS, 10), Washington 1981, pp. 49-129; J. Davila, 'Melchizedek: King, Priest and God', D. Breslaur (ed.), *The Seductiveness of Jewish Myth: Challenge and Response?*, Albany 1997, pp. 217-234. עמ' 80-103.
42 D. Barthélemy and J. T. Milik, IQ22, Cols. III and IV: '22. Dires de Moïse', eadem (eds.), *Qumran Cave I* (DJD, 1), Oxford 1955, pp. 91-97 (at pp. 94-95). עמ' 58-62, DSSSE.

הטקסט נקשר למאורע שאירע בדור המדבר בעשור לחודש השביעי ולעבודת הכוהן הגדול:

טור 3:

[מקץ שבע שנים את שבת [הארץ תעשה [...]] ותקרא שמטה לאלוהי אלוהיכם [...]] כי בשנה [ה] [הזאת יברככם אלוהים] [לכפר לכם] את עוונותיכם [בשנה [...]] לחודש [...]] ביום הזה [...]] כי היו שטים [במדבר אבותיכם עד יום [עשור לחודש [ה] [ה] ביום עשר לחודש] [כול עבודה ת]אסר וביום [עשר לחודש יכופר [...]] לחודש ויקחו...

טור 4:

ובעתה אלים [ובסוד קדושים וב...] הם [בעד בני ישראל] אל ובעד [הארץ] [ולקח מן [דמו ו]שפך בארץ... [ויכפר להם בו [וידבר] מושה [לאמור] תעשו [...] [...] [...] חוקות עולם לדורותיכם [...] וביום [...] יקח [...] בני ישראל [וכן] אשר [...] שמם לכוהן [...] לשנה [...] הנפש אשר ה[וואה] [...] על ספר [...] אני הכוהן [...] וסמך את ידיו [...] את כל אלה [...] ובשנה [...] האלה [...] מן שני השעירים.⁴³

הטקסט המורכב משלושים קטעים בקירוב קרוע ומקוטע עד מאוד ומן הנמנע לבאר את ההקשר המדויק של הכפרה ויום הכיפורים הנדונים בו. אולם מבעד לקיטוע דומה שיש הקשר על-היסטורי, הקשור בקדושי אל, בעדת אלים ובסוד קדושים, בדומה לקדושי אל ואלי הצדק הנזכרים במגילת מלכי צדק. ייתכן שלצדו נרמז הקשר היסטורי שנעלם מאתנו, הקשור בכפרה ובכיפורים בחודש השביעי, בשנה השביעית ובשנת היובל אחרי שבע שביעיות שנים.

שלוש המסורות השונות שנדונו לעיל מעוגנות בעולם קוטבי-תבניתי של תקבולת והנגדה, שבו ערכים מופשטים כאמת וצדק, תום לב, יושר, ברית וקדושה, תשובה וכפרה; והיפוכם עוול ורשעה, חמס, שחת ובליעל, חטא ועברה, נקשרים לעולמות עליונים מקוטבים. בשני הקטבים מצויים כוחות בלתי נראים בעלי שמות ייחודיים שסיפורים עתיקים נכרכים בהם, המצרפים מושגים מופשטים, ערכים מוסריים וגילויים טבעיים המניעים את פעולות בני האדם. המיתוסים הקשורים בהם מעמיקים את המשמעות של ניגודים תבניתיים אלה ומגלים את המרחב האסוציאטיבי המכונן את ערכי היסוד ואת האידיאלים המוסריים שהחברה מושתתת עליהם, על ידי הבהרת הסכנה הנוראה הטמונה בניגודם. יום המאבק המכריע בשמים ובארץ בין גורל מלכי צדק, 'קדושי אל', 'עדת אלים סוד קדושים' ובני אור, השומרים בשבועה ובברית את

43 ראה: שם, עמ' 60-62, ועיינו: 4Q375, 4Q376, J. Strugnell, 'Moses-Pseudepigrapha at Qumran: 4Q375, 4Q376 and Similar Works', L. H. Schiffman (ed.), *Archeology and History in the Dead Sea Scrolls*, Sheffield 1990, pp. 221-256

דרכי צדק ופועלים בתום לב, מזה, לבין גורל מלכי רשע, רוחי גורל בליעל, מלאכי בליעל, מלאכי חושך, 'ההולכים בשרירות לבם' ופועלים ב'דרכי עוול' בתחומו של עזאזל, מזה, הוא 'יום הכיפורים [...] לכפר בו על כל בני אור ואנשי גורל מלכי צדק; כעולה ממגילת מלכי צדק שנמצאה בקומראן, המרחיבה את היריעה המיתית והמיסטית של יום הכיפורים.

היפוכה של הכפרה, ההיטהרות והברכה המוסכות על גורל מלכי צדק ועל בני אור שומרי ברית אל, ההולכים בדרכי צדק, הן האלות, המארות והקללות המוסכות על מלכי רשע ובני חושך המשחיתים, הסרים ממצוות האל, והולכים בדרכי בליעל. נוסח הקללה שנמצא בקומראן הוא היפוכה של ברכת כוהנים, הממחישה בבהירות את ההבדל בין הקודש, הטהרה והברכה, לבין הטומאה, החמס והקללה. ביום הכיפורים, בנוסח המקובל אחרי החורבן, מתקיימות חמש תפילות, וברכת הכוהנים נאמרת ארבע פעמים (משנה, תענית ד, א; ירושלמי, ברכות ד, א (ז ע"א); בבלי, תענית כו ע"ב). אולם, דומה שביום הכיפורים בעת העתיקה נאמרו גם כמה וכמה קללות המופנות לבני חושך ולמנהיגים מלכי רשע, במקביל לברכות המופנות לבני אור ולמנהיגים מלכי צדק, כפי שעולה ממגילות מדבר יהודה:

ויבדילהו אל לרעה מתוך בני האור בהסוגו מאחוריו והוסיפו ואמרו ארור אתה מלכי רשע ככול מחשבות יצר אשמתכה יתנכה אל לזעוה ביד נוקמי נקם, לוא יחונכה אל בקוראכה, ישא פני אפו לכה לזעמה, ולוא יהיה לכה שלום בפי כול אחוזי אבות. ארור אתה לאין [שא]רית וזעום אתה לאין פליטה, וארורים עושי מחשבות רשעתמה ומקימי מזמתכה בלבבמה לזום על ברית אל.⁴⁴

הביטוי 'אין פליטה' הנוכר לעיל, הנוכר במקרא ביחס לעונש אלוהי לחוטאים שלא ייוותר להם זרע ושארית (עז' ט 14), מתייחס במגילות לעונשם של המלאכים החוטאים, ונוכר מספר פעמים בסיפור העירים, למשל במגילת ברית דמשק: 'וחמה גדולה בלהבי אש בכל מלאכי חבל לאין שארית ופליטה לסוררי דרך ומתעבי חוק'.⁴⁵ כך גם בספר חנוך הראשון: 'כי הארץ תכחד וכל היושבים עליה; ולא תהי להם פליטה לעולם על הורותם להם את הנסתרות והם נדונו' (חנוך א סה 6, 10-11). ניסוח זה מצביע על הקישור לחטאו של עזאזל וליום הכיפורים ועל עונשם של אלה שלקחו

44 גרסה־מרטינו וטיכלאר, DSSSE, ב (1998), עמ' 636. השו': B. Nitzan, '280. 4QCurses', E. Chazon et al. (eds.), in cooperation with J. VanderKam and M. Brady, *Qumran Cave 4.XX: Poetical and Liturgical Texts, Part 2* (DJD, XXIX), 1999, p. 5. ייתכן שהקללות נאמרו ביום כיפור וייתכן שנאמרו במועד חידוש הברית בחג השבועות, וראו להלן. ראו: מיליק (לעיל הערה 41), עמ' 95-144; M. Lehmann, 'Yom Kippur in Qumran', *RQ*, 3 (1961/1962), pp. 117-124; J. M. Baumgarten and J. T. M. Milik (eds.), *Qumran Cave 4.XIII: The Damascus Document (4Q266-273)* (DJD, XVIII), Frg 2 ii, lines 5-6, p. 36

חלק בחטא פריצת הגבולות ועל הכרתת תולדותיהם. המשמעות השנייה של פליטה, מלשון מקום מפלט לשארית הפליטה או מקום ההצלה והישועה האלוהית לשריד ופליט, קשורה במקרא בהר ציון, ביציון הר קדש⁴⁵, מקום המקדש (יואל ג 5; ד 16-17; ע' א 17, 21).

בדברים הבאים ארחיב את הדיון על הראשונה משלוש המסורות הנזכרות לעיל, המלמדות על פניו השונים של הזיכרון הריטואלי שנקשר ביום הכיפורים כיום וזיכרון למאבק המיתי בין כוחות החיים, הקדושה הטהרה, המשפט והצדק בראשות מלכי צדק, לכוחות הכיליון, הטומאה, השרירות, החמס והרשע בראשות מלכי רשע. יתר על כן, אבקש לטעון שהסיפור, המעלה נקודות מבט בלתי צפויות, הוא זירת המאבק המתחולל בין קבוצות שונות בויקה לזיכרון מקודש, לזמן מקודש ולמקום מקודש.

כל אחד משבעת מועדי ה' הנזכרים במקרא הוא אתר מועד למאבק וצומת להתנגשות בלתי נמנעת, שכן הגמוניות שונות שחגגו את המועדים העדיפו לזכור דברים שונים, להישען על מקורות סמכות שונים, להציע הקשר שונה למחוזות הזיכרון, ולהטעין את המועד המקודש בערכים בעלי חשיבות עקרונית, המקדדים זיכרון מסוים שהוא עיקר מהותו של המועד, לדעת הכותבים. במידה לא פחותה כותבים שונים במהלך העתים ביקשו לדחוק לשוליים, למחוק, לצנור ולהשכיח מסורות שאינן עולות בקנה אחד עם עולם הערכים החדש, אשר לו הם מבקשים להעניק תוקף וסמכות בשעה שאת קודמו הם מעדיפים למחוק ולהשכיח.

הדבר בולט במסורות הנוגעות לחג השבועות, לראש השנה וליום הכיפורים. מקוצר היריעה לא ארחיב כאן. אציין רק דוגמה אחת למאבק הזה, הקשורה במועד שבו חל יום הכיפורים. המסורת הכוהנית האוחזת בלוח השמש מלפני הספירה, שראשיתו בחודש האביב (שמ' יב 2) ומקדשת את הר ציון כהר הקודש, כמקום מזבח העולה וסיפור העקדה (במחצית החודש הראשון, במועד פסח (היובלים יז טו-יז, יח א-יד) והמקדש (שם, א כח-כט), קובעת שיום הכיפורים, שבת שבתון, יחול תמיד ביום שישי, בעשור לחודש השביעי (תשרי), על פי לוח קבוע מחושב מראש של ארבע תקופות בנות 91 ימים כל אחת, המתחילות כל אחת דרך קבע ביום רביעי בחודשים הראשון, הרביעי, השביעי והעשירי (א' בניסן, א' בתמוז, א' בתשרי, א' בטבת), ומסתיימות תמיד ביום שלישי ה' 31 בחודשים השלישי (סיון), השישי (אלול), התשיעי (כסלו) והשנים עשר (אדר). ואילו מסורת חז"ל, האוחזת בלוח הירח המתחיל בסתיו, אשר נקבע אחרי החורבן (משנה, ראש השנה ב ט), ומקדשת את הר המוריה כמקום העקדה בראש השנה (בבלי, ראש השנה טז ע"א) וכמקום המקדש, תקדש את החודש על פי לוח משתנה של חודשים, המבוסס על ראייה, שבו ראש השנה לעולם לא יהיה ביום רביעי; כדי שיום כיפור לעולם לא יחול ביום שישי.⁴⁶

46 לדיון רחב בנושא ראו: אליאור (לעיל הערה 19), עמ' 143-168, 231-267.

ג. 'יום כיפור על העריות מכפר' (בבלי, 'ימא סז ע"ב)

מסורת החטא הארכיטיפי שנוכר לעיל, הקשור למעשיו של עזאזל, ונודע כפרשת בני אלוהים ובנות האדם, כחטא העירים או כסיפור מלאכי חבלה או המלאכים הנופלים, מבארת את חטאי דור המבול שמילאו את הארץ חמס ושפיכות דמים, ואת הרקע לקללה שהוטלה על כלל בני הדור העשירי לדורות האדם שלא שבו מחטאיהם. מסורת חטא העירים מתארת את עונשם בכיליון וחורבן במי המבול בזיקה לפריצת גבולות בין שמים וארץ, לפריצת גבולות הטאבו, להליכה בשרירות לב ולשיבוש סדרי הבריאה.

ספר בראשית מספר בקצרה את הרקע לקללת המבול: 'ויראו בני האלהים את בנות האדם כי טובות הנה ויקחו להם נשים מכל אשר בחרו [...] הנפילים היו בארץ בימים ההם, וגם אחרי כן אשר יבאו בני האלהים אל בנות האדם וילדו להם, המה הגבורים אשר מעולם אנשי השם. וירא ה' כי רבה רעת האדם בארץ [...] וינחם ה' כי עשה את האדם בארץ [...] ויאמר ה' אמחה את האדם אשר בראתי מעל פני האדמה' (בר' 1 ו 2-7).

פרשה עמומה זו של פריצת גבולות, שניכר שגרסתה בנוסח המסורה מקוטעת,⁴⁷ מגלה טפח ומכסה טפחיים, רווחת בגרסאות מורחבות רבות בספריית המגילות הכוהנית שנמצאה בקומראן במדבר יהודה.⁴⁸ מסורות אלה, המבארות את מוצא הרע ואת קיומו הנצחי במימדים שונים בזיכרון ובריטואל, בהקבלה הפוכה לנצחיות הטוב האלוהי, התחברו כולן לפני הספירה בעולם שכונן דואליות של תקבולת וניגוד. הן מצויות בספר חנוך הראשון הכולל חמש חטיבות שונות, שהראשונה שבהן, ספר העירים (חנוך א פרקים ו-לו), מוקדשת בעיקרה לפרשה זו; בספר היובלים, בפרקים ד-ז ו-כ; בצוואות השבטים בפרקים שונים; בספר חנוך השני; בסרך היחד, בברית דמשק ובמגילות מקוטעות מקומראן.

במסורות אלה, הקשורות בהקשרים שונים עמומים ומרומזים למסורת יום הכיפורים, מתואר מעשה בני האלוהים הנרמז בבראשית כמעשה חטא שהתחולל בדור השישי לדורות האדם, דורו של ירד בן מהללאל (בר' 15-18). המעשה האסור נעשה במזיד ומתואר כחטא שראשיתו מרד נגד האל הנעשה תוך מודעות שלמה לעוון ולפשע הכרוכים בו; המשכו זיווגי עריות אסורים; ואחריתו השתלשלות של חטאים רבים,

47 ראו: קאסוטו (לעיל הערה 21), עמ' 199-206, והשוו: מ' צפור, תרגום השבעים לספר בראשית, רמת גן תשס"ו, עמ' 124-125. תרגום השבעים מתרגם בני האל. צפור מביא את הצעות מהדירי תרגום השבעים לבני אלהים: בני האל, מלאכי האל – נוסח המצוי בחנוך א ו 2; היובלים ד 5; וקדמוניות א 73, ושם הפניות למכלול התרגומים.

48 ראו: דימנט (לעיל הערה 21); אליאור (לעיל הערה 6), עמ' 117-139.

הקשורים בגילוי עריות, בעבודה זרה ובשפיכות דמים, המביאים כליה על העולם.⁴⁹ ראשיתה של הפרשה, המסתיימת במבול המטהר את הארץ שנטמאה ומלאה חמס, מתוארת בספר חנוך בנוסח המעלה על הדעת הקראה של סיפור מעשה הכתוב לכמה קולות:

ויהי כי רבו בני האדם בימים ההם ובנות יפות ונאות יולדו להם. ויראו אותן המלאכים בני השמים ויחמדו אותן וידבר איש אל רעהו לכה נבחרה לנו נשים מבנות האדם ונולידה לנו בנים. ויאמר אליהם שמחזאי והוא נשיאם יראתי פן תמאנו לעשות את הדבר הזה והייתי אני לבדי נושא העוון הגדול. ויענוהו כולם ויאמרו השבע נשבע כולנו והתקשרנו בחרם כולנו בינותינו לבלתי סור מן העצה הזאת ובה נעשה את המעשה הזה. אז נשבעו כולם יחד ויתקשרו ביניהם בחרם. ויהיו כלם מאתים מלאך וירדו בימי ירד על ראש הר חרמון ויקראו להר חרמון כי בו נשבעו והחרימו ביניהם. ואלה שמות נשיאיהם שמחזי והוא הגדול שבהם... כוכביאל...דניאל...ברקיאל, עזאל (חנוך א ו 1-7).⁵⁰

מלאכים אלו, הנקבצים לשם חטא משותף, מכונים בספר בראשית בשם כללי 'בני האלוהים' (ו 2-4), ובספר חנוך ובספר היובלים הם נקראים בשם 'עירים' – שם שמקורו ארמי (דנ' ד 10). במסורת הכהנית מלפני הספירה הם מכונים בשמות פרטיים. שני שמות מנהיגי המרד שקשרו קשר לחטוא שבים ונוכרים במסורות השונות: עזאל או עזאל (חנוך א ח 1) ושחזי (שם, ו 7). גיבור סיפור חטא העירים, המוצג כסיפור מרד נגד החוק האלוהי של הפרדה בין בני אלמוות לבני מוות, וכקשר נגד חוקי הטאבו הקובעים יחסים אסורים, נקרא כאמור בספר חנוך בשם עזאל או עזאל, ונקשר בעבודת השעיר המשתלח לעזאל בידי הכהן הגדול ביום הכיפורים, כמתואר בספר ויקרא טו.⁵¹ במסורת המקבילה במגילת המקדש נאמר: 'ובא אל השעיר החי והתודה על רואשו את כול עוונות בני ישראל עם כול אשמתמה לכול חטאתמה ונתנמה על רואש השעיר ושלחו לעזאל המדבר ביד איש עתי' (מגילת המקדש, עמוד XXVI, שורות 10-13, מהדורת קימרון [לעיל הערה 10], עמ' 40). עזאל וחבר מרעיו הקושרים, נזכרים במגילות במקוטע ביחס לעוולה ורשעה בקטע המכונה (על פי מילות הפתיחה) 'פשר על הקצים': 'פשר על עזאל והמלאכים אשר באו אל בנות האדם] וילדו להם גברים ועל עזאל [...] [לאהבת] עולה ולהנחיל רשעה כל קצו...] משפטים ומשפט סוד'.⁵²

49 על הזיקה בין חטאי 'הרג ואל יעבור' לבין סיפור העירים ראו: דימנט (שם), עמ' 49-51. השו: חנוך ב, תרגם א' כהנא, ז 5-10 (מהדורת כהנא [לעיל הערה 4]), עמ' קיב; ילקוט שמעוני ו, רמז מד, מביא גלגולים מאוחרים של מסורת מפורטת בעניין זה.

51 על ההיסטוריה המחקרית של הזיקה בין עזאל בספר חנוך לבין השעיר לעזאל בספר ויקרא ראו: שטקל-בן-עזרא [לעיל הערה 3], עמ' 85-90.

52 ראו: J. M. Alegro, '180. The Ages of Creation', 4Q180, Frg. 1, lines 7-10, idem with

מסורת נוספת בדבר עזואל מצויה בספר חנוך הראשון. שם מצטרף ידע הבשרים האסור על בני אלמוות בשל הטומאה הכרוכה בו, לידע השמימי האסור, מסתרי עולם או רוזי עולם, שאותו מגלים המלאכים לבני האדם, וגורמים לחמס בארץ. גם כאן הסיפור נשמע כדיאלוג המיועד להקראה: 'אתה ראית את אשר עשה עזואל אשר למד את כל החמס על הארץ ויגל מסתרי עולם אשר נעשו בשמים [ואשר לדעת] שאפו בני אדם. ושמחזי אשר לו נתת את הכח למשל בחבריו אשר עמו. וילכו יחדו אל בנות האדם על הארץ וישכבו עמהן עם הנשים ויטמאו ויגלו להן כל החטאים. והנשים ילדו את הגיבורים ותמלא כל הארץ דם וחמס' (חנוך א ט 6-9).

ספר היובלים מפרש את הקשר המרומז בין הזנות, הטומאה, שפיכת הדם והחמס לבין עונש המבול: 'כי על שלשה אלה היה המבול על הארץ כי בגלל הזנות אשר זנו העירים ממצות נשיאם [אחרי בנות האדם] ויקחו להם נשים מכל אשר בחרו ויעשו ראשית הטמאה. ויולידו בנים את הנפילים ולא דמו כלם [זה לזה] ויאכלו איש את אחיו [...] וכלם התמכרו לעשות חמס ולשפך דם רב ותמלא הארץ חמס [...] וימח ה' את הכול מעל פני האדמה בעבור רע מעשיהם ובעבור הדם אשר נשפך בתוך הארץ' (היובלים ז 21-26).

כאמור, סיפור זה ידוע בגרסאות שונות ומוכר כחטא העירים, והוא קשור בקריאת פרשת העריות בתפילת מנחה ביום הכיפורים הנזכרת בתלמוד הבבלי: 'ובמנחה קורין בעריות' (מגילה, לא ע"א); 'ביום הכיפורים [...] במנחה בעריות' (שם, י ע"ב). פרשת העריות (וי יח), הנקראת במנחה של יום הכיפורים, אחרי שבבוקר קוראים על שעיר לעזאזל בפרשה זו (וי טז), נקשרת במסכת יומא עם דבריתנא דבריבי ישמעאל: 'עזאזל – שמכפר על מעשה עזוא ועזאלי' (בבלי, יומא סז ע"ב). עזוא, עזואל הם לגול שמותייהם של שמחזי ועזואל, והם מופיעים בספרות ההיכלות בספר חנוך השלישי כמי שלימדו כשפים בימי דור אנוש ומחו על עליית בני אדם השמימה, והם אף נזכרים במדרש דברים רבה.⁵³ רבי ישמעאל בן אלישע, שמסורת זו מובאת משמו, נזכר

A. A. Anderson (eds.), *Qumran Cave 4.I (4Q158-4Q186)* (DJD, V), p. 78 וטיכלאר, DSSSE, א, עמ' 371-372). בקטע מקביל הנוסח הוא: 'ל האדם וילדו להמה גבורים' / את ישראל בשבעים השביע לן / אוהבי עולה ומנחילי אשמה' (idem, '4Q181', Frg. 2, line 1, ibid.). p. 80). על חילופי הנוסח עזואל ועזואל ראו: פיינטוך (לעיל הערה 28), עמ' 75. בספר חנוך א, פרקים ח-י, כתוב עזואל וכך גם במגילת המקדש, מהדורת י' ידן, ירושלים תשל"ח, ב, עמ' 83-85; מהדורת קמרן (לעיל הערה 10), עמ' 40. כך הכתיב גם בכתבי יד מעולים של חז"ל, כגון כ"י וטיקן 66 של תורת כוהנים וכ"י תימני למסכת יומא. בירושלמי כ"י לידן שני הכתיבים עזואל ועזואל מתחלפים. בתרגום הפשיטתא לתורה מופיע הכתיב עזואל. במהדורת כהנא (לעיל הערה 4) של חנוך א כתוב: עזואל (עמ' לב-לה), ובמהדורת א"ש הרטום, הספרים החיצונים, חזיונות, א (תל אביב תשכ"ז): עזואל (עמ' 19-21). מכל מקום במגילות, המתעדות את הנוסח הקדום, שמייחס לבעל שם זה זיקה לבני אלהים ולמלאכים שבסיומת שם מצוי אל, הכתיב הוא עזואל.

ראו: ספר חנוך השלישי, סינופסיס לספרות ההיכלות (לעיל הערה 7), סעיפים 5-8. מדרש דברים

במסורת ההיכלות ובמסורת חז"ל ככהן גדול, ובכמה מהן הוא מתואר כקשור בעבודת יום הכיפורים.

בביאורו של רש"י על אתר נרמזות מסורות עתיקות בסוגיה זו הנשענות על המדרש וקשורות בבראשית פרק ו: 'עוזא ועזאל – שני מלאכי חבלה שירדו לארץ בימי נעמה אחות תובל קין ועליהם נאמר 'ויראו בני האלהים את בנות האדם' (בר' ו 2) כלומר, על העריות מכפר'. המושג עריות בהקשרו המקראי מתייחס ליחסי מין אסורים בין קרובי דם, המוגדרים כערווה, מצד אחד (וי' יח 6-16), ובין שוני מין, הרחוקים זה מזה ואסורים בקרבה, המוגדרים כטומאה, מצד שני (וי' יח 23-24). חטא העיריים שראשיתו לקיחת נשים בנות אדם בשרירות לב בידי בני אלוהים שאינם בני מינו, מבלי להתחשב בגבולות איסורי העריות וגבולות הטאבו, מוגדר לעיל בפסוק: 'ויקחו להם נשים מכל אשר בחרו ויעשו ראשית הטמאה' (לעיל).

המבול השמיד את התוצאות הרות האסון של השרירות, הטומאה, החמס והרשע בעולמם של בני מוות, אולם לא יכול היה להשמיד את מחוללי החטא שירדו מעולמם של בני האלמוות. אלה לא היו יכולים לשוב למקומם בשמים, שכן נטמאו במגעם עם בנות האדם, איבדו את קדושתם וחטאו לבוראם, ואף נמנע מהם להישאר בארץ המיושבת בשל חטאם ועונשם. על כן הם מצויים במרחב הטרטופי, הרחוק ממקום יישוב, הקרוי במקרא 'ארץ גזרה', שהוא מקומו של עזאזל/עוזאל, האסור וכבול מתחת לסלעים חדים במדבר, בחושך, עם חבר מרעיו (חנוך א' 4-5, 11-15). כזכור, 'ארץ גזרה', מקום עזאזל, הוא המקום שאליו היה הולך האיש העתי עם השעיר לעזאזל, פעם בשנה ביום הכיפורים (וי' טז 22).

עזאזל הוא ראש העיריים המורדים, היורדים עמו משמים לארץ. הם מתוארים בספר חנוך כחוטאים במזיד, הגורמים לחטאי עריות, לשפיכות דמים ולעבודה זרה המפורטים במסורות שונות. בספר חנוך מתוארת השתלשלות החטאים, שראשיתה בפריצת גבולות בין שמים וארץ, בין בני אלמוות ובני מוות, ובזיווגי עריות של מין במין שאינו מינו, שהביאה באופן בלתי נמנע להולדת בריות מפלצתיות במימדיהן, שאין להן מזון מוכן מן הטבע, שכן הן חורגות מסדרי הטבע ומאיימות על הגבולות

רבה בסוף פרשת זאת הברכה מביא את המסורת הבאה: 'אמרה נשמתו של משה רבנו לפניו רבש"ע מאצל שכינתך ממרום ירדו שני מלאכים עזא ועזאל וחמדו בנות ארצות והשחיתו דרכם על הארץ עד שתלית אותן בין הארץ לרקיע'. למעבר מסורות עזאזל/עוזאל מחנוך הראשון, הארמי, שנמצא בקומראן, למסורות עזא, עזא ועזאל בחנוך השלישי, העברי, בספרות ההיכלות, ראו: A. Y. Reed, 'From Asael and Semihazah to Uzza, Azzah and Azazel: 3 Enoch 5 and Jewish Reception History of 1 Enoch', *Jewish Studies Quarterly*, 8 (2001), pp. 105-136. רבי ישמעאל כהן גדול היודע את השם המפורש, נזכר במסורות שונות כקשור בעבודת יום הכיפורים ובמסורות על עוזא ועזאל. ראו: בבלי, ברכות ז' ע"א; היכלות רבת, סינופסיס לספרות ההיכלות, שם, סעיף 152; ספר חנוך השלישי (שם), סעיפים 6, 8. עוד ראו הקינה 'אלה אוכרה' על עשרת הרוגי מלכות, הנאמרת כסליחה ביום הכיפורים: גולדשמידט (לעיל הערה 30).

שבין אדם לחיה. יצורים אלה מכונים במסורות השונות נפילים, ענקים או גיבורים, והם קשורים במסורות מתרבויות שונות על טיטאנים קניבאליים המחוללים אבדון.⁵⁴ הרעב של היצורים המפלצתיים שנולדו מחוץ לדרך הטבע, שאין עבורם מזון מוכן בטבע, גרם לקניבליזם, לאכילת בשר מן החי ולשתיית דם, והביא למצב שבו מלאה הארץ חמס ועלתה שוועת בני האדם השמימה. השתלשלות הדברים מתוארת כדלקמן:

ויקחו להם הם וכל האחרים עמהם נשים ויבחרו להם איש אחת אחת ויחלו לבא אליהן וידבקו בהן וילמדון קסמים וכשפים ויורון לכרות שרשים וצמחים. והן הרו ותלדנה גבורים גדולים שלשת אלפי אמה גבהם. אשר אכלו את כל יגיע בני האדם וכאשר לא יכלו עוד בני האדם לכלכלם ויהפכו הגבורים נגדם ויאכלו את בני האדם. ויחלו לחטא בעוף ובחיה ובשרץ ובדגה ולאכל איש בשר רעהו ולשתות את דמו. אז האשימה הארץ את בני החמס (חנך א ז 1-6).⁵⁵

ספר היובלים מפרט את ההיקף העצום של שפיכות הדמים ושיבוש סדרי הבריאה בעטיים של הנפילים הרעבים האוכלים איש את בשר רעהו: ויולידו בנים את הנפילים [...] ויאכלו איש את אחיו ויהרג ירבח את נפיל ונפיל הרג את עליו ועליו הרג בן אדם ובני אדם איש את רעהו. וכלם התמכרו לעשות חמס ולשפוך דם רב ותמלא הארץ חמס. ואחר כל אלה החיה הבהמה והעוף והרמש והשרץ על האדמה וישפך דם רב על הארץ [...] וימח ה' את הכול מעל פני האדמה בעבור רע מעשיהם ובעבור הדם אשר נשפך בתוך הארץ' (היובלים ז 22-25).

היצורים המפלצתיים, החורגים מסדר הבריאה ומן המיון המקובל של עולם החי, שנולדו כתוצאה מפריצת הגבולות בין בני אלמוות לבנות מוות, משיבוש סדרי הטבע שנגרם בשל כך וכתוצאה מהזיווג האסור בין בני אלוהים ובנות האדם, הם שגרמו לקללת המבול כעונש לבני האדם שחטאו, ולמאסר במעמקי האדמה כעונש לבני אלוהים שפשעו. הם מתוארים בספר צוואות השבטים בזיקה לרשעת אנשי סדום החוטאים ששיבשו את סדרי החברה, ובעטיים חרבה הארץ: 'לבל [תהיו] כאנשי סדום אשר המירו את דרכם; ככה השחיתו גם הנפילים'⁵⁶ את דרכם אשר קיללם ה' בעת המבול וישם

54 ראו: צפור (לעיל הערה 47), עמ' 126, וביבליוגרפיה שם. אשל (לעיל הערה 21), עמ' 15-34. השו: ל' גינצברג, אגדות היהודים, ז, רמת גן תשל"ה, עמ' 100-102; קאסוטו (לעיל הערה 21), עמ' 199-206. 55 תרגום השבעים מתרגם את הפסוק 'ותשחת הארץ לפני האלהים ותמלא הארץ חמס' (בר' ו 11) כך: 'ונשחתה הארץ נוכח האל, ונמלאה הארץ אי צדק'. לתרגום ולדיון במושג חמס ראו: צפור (שם), עמ' 129-130.

56 'וסף בן מתתיהו מביא מסורת מקבילה בסוף המאה הראשונה לספירה: 'כי מלאכי אלהים רבים נודקו לנשים והולידו בנים שחצנים [...] ואמנם לפי המסורת עשו אלו מעשים הדומים למעשי השחצנות של הגיגנטים שעליהם מספרים ההלנים' (קדמוניות א 73). למסורות ההלנים השו: הסידוס, מעשים וימים, תיאוגוניה (ירושלים תשט"ז), המזכיר את הנפילים הגיגנטים כגזע ענקים שנולדו מדמו של אורנוס שנטף על גאיה, האדמה, אחרי שאורנוס סורס בידי קרונוס בנו. הנפילים מבוארים בתרגום

בגללם את הארץ שממה מיושביה וכל הצומח בה' (צוואת נפתלי ג 4-5). הזיקה לחטאי סדום מבוססת על דברי ספר היובלים, שם מסכם המחבר את חטאי הענקים ואומר: 'ויאמר להם את משפט הענקים ומשפט סדום כאשר נשפטו בגלל רעתם ובגלל הזנות והטמאה השחיתם ביניהם' (היובלים כ 5).

ספר היובלים, שנמצא בקומראן במקורו העברי, מתאר את תוצאותיו הרוחניות של הזיווג בין מין לבין מי שאינו מינו, שהוא ראשית סיפור העירים, ואת המציאות הנוצרת כתוצאה משיבוש הגבולות, הפריצות ושרירות הלב, המכונה חמס טומאה ותועבה: 'להמה בנים ואלה הנ[פ]ילים וירב [חמס בארץ וכול בשר השחית] [ודרכו מאדם עד] בהמה ועד חיה ועד עוף ועד כול הרומש על הארץ [וכולם ה]שחיתו דרכם וחוקתם ויחלו לאכול איש את [רעהו וירב חמס בארץ].⁵⁷

הדור שבו מתרחש חטא העירים המטמא את הארץ הוא הדור השישי, דורו של ירד בן מהלאל, שבנו חנוך מייסד הכהונה, המהווה דמות ארכיטיפית לכוהן הגדול, מספר את הסיפור בספר חנוך כעד וכסופר צדק. נוסח הסיפור העוסק בחטא, בטומאה וטהרה, מעלה מקום להשערה זהירה שאולי היה נקרא בקול רם ביום הכיפורים הקשור בפסוק 'כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו': 'בימי ירד אבי עברו [מלאכים] ממלאכי השמים את דבר ה'. ויחטאו ויעברו חוק וידבקו בנשים ויחטאו אתן וישאו מהן ויולידו מהן בנים. ויולידו על הארץ גבורים⁵⁸ לא ברוח כי אם בבשר ומשפט גדול יהיה על הארץ והארץ תטהר מכל טמאה' (חנוך א קו 13 [17]).

המיוחס ליונתן על בר' 4 בצורה משובשת המחליפה את הבנים באבותיהם: 'שמחוי ועזאל הינון די נפלו מן שמיא, ובצורה המערבת תיקון ושיבוש בפי רש"י שתיארים אל נכון כ'ענקים מבני שמחזאי ועזאל שנפלו מן השמים בימי דור אנוש. אולם רש"י טעה בזמנם בשל מסורת ההיכלות הקושרת אותם לדור אנוש. הנפילים, פרי הזיווג בין בני אלוהים ובנות האדם, נולדו בדורו של ירד בן מהלאל (השישי בדורות האדם) ולא בדור אנוש (השלישי). שמות אלה, שמחזאי ועזאל, מקורם כאמור בספר חנוך, המבאר את סיפור בני האלוהים שירדו מן השמים בשל רצונם לחטוא, ולא משום שנפלו, והוא קורא להם עירים כקבוצה ומפרט את שמותיהם. שמות בניהם, הנפילים, מפורטים בספר היובלים כמוכא לעיל. דומה שהבחירה בפועל העומד 'נפלו', שלא ברור על מי הוא מוסב, קשורה למושג נפילים שאותו מבאר רש"י, אולם המקרא מדויק ונוקב בשורה של פעלים יוצאים כדי לתאר את מעשה בני אלוהים: 'ייראו [...] ויחוו [...] בחרר, כדי להטיל עליהם את האחריות המלאה להשתלשלות הדברים שראשיתה בפריצת גבולות בין שמים וארץ ואחריתה בהשחתת הארץ, בכיליונה במבול ובעונשם של בני השמים הנקברים בתחתיות האדמה. על הנפילים ראו: קאסטו (לעיל הערה 21), עמ' 203-204; על בני אלוהים ראו: שם, עמ' 199-206. למסורות שונות על הנפילים ראו: גינצברג (לעיל הערה 54), ז, עמ' 100-102.

57 לעיל הערה 40; 12. F. García Martínez, E. J. C. Tigchelaar, and A. S. van der Woude, '11QJubilees', Frg. 7, lines 1-4, eidem (eds.), *Qumran Cave 11. II (11Q2-18, 11Q20-31)* 6-1.

58 גיבורים, נפילים וענקים הם מושגים מתחלפים במסורות אלה, וכולם מתארים את פרי הזיווג האסור בין רוח לבשר, בין בני אלוהים לבנות האדם, שהשחית את הארץ.

ספר חנוך מתאר, בנוסח של סיפור מעשה המסופר בפי גיבור הסיפור, את המעבר מהיצורים המיתולוגיים מן העבר שחטאו והחטיאו, לרוחות הרעות, המכשילות את בני האדם בהווה ומכוונות את תחום הרע. רוחות רעות אלה מכוונות גם 'הרוחות הטמאים', והן כפופות למרות השר משטמה, כמתואר בספר היובלים (י 1-8):

ועתה הגבורים אשר נולדו מרוח ובשר רוחות רעות יקראו על הארץ ועל הארץ יהי משכנם. רוחות רעות יצאו מגויותיהם כי [מאנשים] נולדו ומעירין קדישין תחילתם [...] ורוחות הגבורים [מענים] מדכאים משחיתים מתנפלים עושים רעות ומעשי הרס על הארץ ועושים עמל, הם לא יאכלו אכל וכי אם ירעבו ויצמאו ויביאו כשלון. והרוחות ההן תתנשאנה על בני האדם ועל הנשים כי על כן מהם יצאו (חנוך א טו 8-12).

הדור שבו מסופרים חטאי הזיווגים האסורים – שהיו מבוססים על לקיחה בכוח הזורע, וגרמו באופן בלתי נמנע טומאה, זנות, שפיכות דמים וחמס – בידי עד שמיעה, המנבא את בוא המבול בעקבותיהם, הוא דורו של חנוך בן ירד, השביעי בדורות האדם, שעליו נאמר 'ויתהלך חנוך את האלהים ואיננו כי לקח אתו אלהים' (בר' ה 24). חנוך, המגלם את הארכיטיפ הכוהני של דעת שמימית על הזמן המקודש והקטרת קטורת במקום מקודש (היובלים ד 18-21, 23-25), נודע בספרות העת העתיקה כעד על מעשי העירים ויעד על העירים אשר חטאו עם בנות האנשים כי החלו לשכב עם בנות הארץ להטמא ויעד חנוך על כולם' (היובלים ד 22), ונודע כעד וכסופר צדק (חנוך א טו 1), שהצטיין בתומתו ובצדקתו, בחכמתו ובקרבתו לאל ולמלאכים. הוא אף נודע כבעל מסורת לוח השבתות והתקופות וכמייסד המסורת הכתובה הזוכרת את דברי האל והמלאכים ואת 'מה שהיה ומה שעתידי להיות', המצויה בתשתית הסדר הכוהני (היובלים ד 16-25).⁵⁹ הכוהן יהושע בן סירא, שכתב בראשית המאה השנייה לפסה"ג, מתאר את ייחודו הנצחי של מייסד הכהונה, בפסוק: 'חנוך [נמצא] תמים והתהלך עם ה' ונלקח אות דעת לדור ודור' (בן סירא מד 19).⁶⁰ זיקתו הייחודית לאל ומעמדו המקודש

59 על חנוך ועל זהותו ככוהן וכסופר צדק ראו: אליאור (להלן בהערה 60), והמקורות הנוכחים להלן בהערות 60, 61.

60 על הזיקה בין חנוך לדמות הכוהן הגדול ראו: הימלפרב, עלייה לגן עדן (לעיל הערה 11), עמ' 23-25; ועיינו: P. S. Alexander, '3 Enoch', J. H. Charlesworth (ed.), *The Old Testament: Pseudepigrapha*, Garden City 1983, vol. 1, pp. 223-316, esp. pp. 227, 265; L. Schiffman and M. D. Swartz, *Hebrew and Aramaic Incantation Texts from the Cairo Geniza*, Sheffield 1992, pp. 145-147, 151; R. Elior, 'From Earthly Temple to Heavenly Shrines: Prayer and Sacred Song in the Hekhalot Literature and its Relation to Temple Traditions', *Jewish Studies Quarterly*, 4 (1997), pp. 228-229; N. Deutsch, *Guardians of the Gate: Angelic Vice Regency in Late Antiquity*, Leiden 1999, p. 34

של חנוך הוגדרו בפסוק הלקוח מסדר עבודה עתיק ליום הכיפורים שנמצא בקומראן: 'חנוך בחרתה מבני אדם'.⁶¹

חנוך, המהווה במסורות שונות ארכיטיפ לדמות הכוהן הגדול, נלקח מן הארץ לשמים, כדי לראות את התבנית השמימית של המקום המקודש וכדי ללמוד את התבנית השמימית של הזמן המקודש. חנוך ראה את קודש הקודשים השמימי שבו נגלו לו כרובי אש או מראה כרובים (חנוך א יד 8-25), ונשמע לו קול אלוהי כשהוא נופל על פניו (שם, יד 24). זאת בדומה לכוהן הגדול הנכנס למקום הכפורת לנוכח הכרובים ביום הכיפורים ומצפה להתגלות אלוהית נשמעת ובלתי נראית מבעד לענן הקטורת. חנוך נלקח לשמים כדי ללמוד את מסורת לוח התקופות והשבתות הקבוע והמחושב מראש (היובלים ד 17-18), הקשור בעדות, תעודה ומועד, במשפט ובצדק, בטהרה וקדושה, או כדי להעיד על המקום המקודש ועל הזמן המקודש המצויים בתשתית הריטואל הכוהני המקודש (חנוך א, פרקים עב-עב). דומה שסיפורו של חנוך 'סופר הצדק' ש'התהלך את האלוהים' בתום לב ונלקח אל האלהים (בר' ה 22-24) הוא סיפור המסופר בהיפוך לסיפור העיריים, שהלכו בשרירות לבם ולקחו 'מכל אשר בחרו' (שם, ו 2). הוא הורה לבני אדם את תשתית דרכי הצדק הקשורות בזמן מקודש ובמקום מקודש, והם הורו לבני אדם מעשי רשע, שחת, חמס ופשע שמבוססים על פריצת גדרי המקום והזמן המקודשים. על פי ספר העיריים, הפותח את ספר חנוך בתבנית סיפורית בידי דוברים מתחלפים המזכירים קולות במחזה, התבקש חנוך על ידי מלאכי אלוהים להודיע למלאכים החוטאים את דינם. הסיפור הערוך כמחזה לקולות מתחלפים מתחיל בקולו של מספר נעלם וממשיך בקולו של חנוך הצדיק הנשלח להודיע לעיריים החוטאים חטאים שאין להם כפרה, את גור דינם:⁶²

לפני הדברים האלה נעלם חנוך ואיש מבני האדם לא ידע איפה נעלם ואיו ומה היה לו. וכל מעשיו היו עם העיריים וימיו היו עם הקדושים. ואני חנוך ברכתי את ה' הגדול מלך העולמים והנה העיריים קראו אלי חנוך הסופר ויאמרו אלי: חנוך אתה סופר הצדק לכה והודעת לעירי השמים אשר עזבו שמי מעלה את המקום הקדוש לעולם וְיִטְמְאוּ בנשים ויעשו כמעשה בני האדם ויקחו להם נשים השחת השחיתו הרבה על הארץ: ולא יהי להם שלום וסליחת חטא. ותחת שְׁמָחָם בבניהם ברצח אהוביהם יראו ועל הכחד בניהם יקוננו והתפללו לנצח ורחמים ושלום לא יהיו להם (חנוך א יב 1-6).

M. Kister, '5Q13 and the Avodah: A Historical Survey and its Significance', *Dead Sea Discoveries*, 8, 2 (2001), pp. 136-148 (137)

62 ראו: חנוך א, פרקים ו-י; יב-יג.

דינם של המלאכים נחרץ עוד קודם, כשעלתה שוועת הארץ לשמים, בדורו של ירד אבי חנוך (חנוך א, פרק י). אולם כאן מצטרפות שתי העלילות של חנוך סופר הצדק ושל העירים מחוללי העוול. שני הסיפורים העתיקים, הנרמזים בקצרה בפרקים ה-1 של ספר בראשית באופן בלתי תלוי, קשורים בקשרי תקבולת והנגדה זה בזה. חנוך, 'אות דעת לדור ודור', העד 'סופר הצדק' מביא הלוח, המלמד את הידע המקודש של דרכי צדק, ומכונן מחזורי העדות והמועדים, מייסד הכהונה, היושב בגן עדן ומקטיר קטורת (היובלים ד 23-24), בדומה לכוהן הגדול, זה המייצג את כוחות האור, הדעת והצדק, והמעיד על מעשי העירים (היובלים ד 22), פונה לעזאול המייצג את כוחות החושך, הרשעה, החמס, הכיליון, המוות והעוול, ומכריז בפניו את הדין שנגזר עליו במשפט השמימי. דברי התוכחה של חנוך, שנאמר עליו כזכור, 'חנוך בחרתה מבני אדם', למנהיג החוטאים, שאפשר לומר בפרפרזה שהוא 'המקולל והנענש מכל בני אלהים', נשמעים כהיפוכה של ברכת כוהנים המבטיחה אור, חסד ברכה, שלום וסליחה: 'יילך חנוך ויאמר אל עזאול: לא יהי לך שלום, דין קשה יצא לאסרך. ולא תהי לך חנינה ושאלת [רחמים] על החמס אשר הורית ועל כל מעשי הרשע והפשע והחטא אשר הראית לאנשים' (חנוך א יג 1-2).

בסרך היחד, שנכתב בידי הכוהנים לבית צדוק אחרי עזיבת המקדש בירושלים במחצית המאה השנייה לפני הספירה, יש עניין רב בכפרת עוונות ובהיטהרות מעוונות ופשעים בשעה שכפרת המקדש אינה בת השגה. הפועל לכפר נזכר לעתים תכופות בזיקה לברכה וקללה.⁶³ בחיבור מצוי נוסח קללה, שהוא היפוך מפורש של ברכת כוהנים, הנזכרת בו בפסקה הקודמת, הכוללת את המושגים הנקשרים לחנוך: שכל, דעת, שלום, צדק ותום לב.⁶⁴ נוסח הקללה רב הרושם מהדהד את קללת מלכי רשע הנזכרת לעיל, ומזכיר את דברי חנוך לעזאול, ואת סיפור העירים ועונשם הקשור לשעיר לעזאול. בסרך היחד נאמרות קללות אלה בפי הלויים לאנשי גורל בליעל, מפירי הברית הטמאים, 'ושבי חושך וצלמוות, בנוסח דרמטי רב רושם המעלה על הדעת מחוזה תאטרלי מקודש שיש בו תפקידים קבועים וטקסט קבוע:

והלויים מקללים את כול אנשי גורל בליעל וענו ואמרו:
ארור אתה בכול מעשי רשע אשמתכה
יתנכה אל זעוה ביד כול נוקמי נקם

63 ראו: ליכט, מגילת הסרכים (לעיל הערה 22), עמ' 75-76, 78-79.
64 ראו: נוסח ברכת כוהנים המופנית ליחיד בסרך היחד: 'והכוהנים מברכים את כול אנשי גורל אל ההולכים תמים בכל דרכיו ואומרים: יברכה בכול טוב / וישמורכה מכול רע ויאיר לבכה בשכל חיים / ויחונכה בדעת עולמים / וישא פני חסדיו לכה לשלום עולמים' (ליכט, מגילת הסרכים [שם], עמ' 68-69). וראו את נוסח ברכת כוהנים מקומראן המופנה לכלל: גרסייה-מרטינו וטיכאלר, DSSSE, ב, עמ' 642.

ויפקוד אחריכה כלה ביד כול משלמי גמולים.
 ארור אתה לאין רחמים בחושך מעשיכה
 וזעום אתה באפלת אש עולמים.
 לוא יחונכה אל בקוראכה
 ולוא יסלח לכפר עוונך
 ישא פני אפו לנקמתכה
 ולוא יהיה לכה שלום
 בפי כול אוחזי אבות.

וכול העוברים בברית אומרים אחר המברכים והמקללים אמן ואמן.⁶⁵

'מעשי הרשע והפשע והחטא אשר הראית לאנשים, הנזכרים לעיל בדברי חנוך לעזאזל, קשורים במסורת זו לטענה מפורטת בדבר המלאכים שירדו משמים לארץ, אשר לימדו את בני האדם לחשל כלי נשק, הגורמים לשפיכות דמים; לימדו את בנות האדם את סוד עשיית התכשיטים ואת מסתרי דרכי ההתייפות, הגורמים לפיתוי, לזימה, לזנות ולערייות; ולימדו ידע על אודות צמחים הקשור לכישוף, וידע על ראיית כוכבים ומזלות, הקשור לעבודה זרה.⁶⁶ כל אלה, חטאי 'יהרג ואל יעבור', נכרכו במעבר מידע מלאכי שנרכש בחטא, שראשיתו בראייה ('ויראו בני האלהים את בנות האדם כי טבת הנה' [בר' ו 2]), לידע בשרים אסור, שנלקח בשרירות לב (ויקחו להם נשים מכל אשר בחרו' [שם]), שגרר לידת מפלצות וגרם לרשעה וזימה שהביאו לכיליון:

ועזאל לימד את בני האדם לעשות חרבות ומאכלות ומגנים ושריונות ויודיעם את מחצבות האדמה ומלאכת מחשבתן וצמידים ועדיים ומעשה הפוך וליפות את גבות העיניים וכל האבנים היקרות וכל צבעי רקמתיים. ותהי רשעה רבה ויעשו זמה ויתעו וישחתו בכל דרכיהם. שמחזי לימד כשפים וכרת שרשים, ארמס התר כשפים, ברקיאל חזות בכוכבים, כוכביאל מערכת הכוכבים ותמיאל ראות בכוכבים וסהריאל תקופת הירח. ויהי כאשר גוועו בני האדם ויזעקו ותעל שועתם השמימה (חנוך א ח 4-1).

עונשם של העירים החוטאים בחטא הכרוך בראייה אסורה, מתואר בהרחבה בספר חנוך בזיקה למקום המכונה המדבר אשר בדודאל,⁶⁷ שהוא המקביל לארץ גזרה

65 סרך היחד, 2, שורות 5-10 (ליכט, מגילת הסרכים [לעיל הערה 22], עמ' 69-70). ראוי להשוות קללות אלה לקללות דב' כח 15-24 המוסבות על בני אדם חוטאים ומבארות את מצב העניינים העתיד להתרחש כאשר יסיר האל את ברכתו מאלה הסרים ממצותיו ומפריס את בריתו.

66 הכוכבים היו אלוהויות בדת האלילית והפכו למשרתי האל בדת ישראל, עיינו: קאסטו (לעיל הערה 21), עמ' 201; והשוו: א' רופא, האמונה במלאכים במקרא, ירושלים תשל"ט.

67 חנוך א' 4-8; ראו לעיל ליד הערה 27.

במדבר (וי' טז 22), שם נשללת הראייה מהחוטאים השוכנים באפלה במעבה האדמה, כעונש נצחי, לשם משולח 'השעיר אשר עלה עליו הגורל לעזאזל [...] לשלח אתו לעזאזל המדברה' (שם, 10). מקום זה נזכר במשנה כמדבר של בית חדודי, שאליו מובל השעיר לעזאזל ביום הכיפורים (משנה, יומא ו, ח; בבלי, יומא סח ע"ב).⁶⁸ הסיפור מסופר בתקבולת והנגדה העולים מן המאבק בין אור וחושך, בין צדקה לחמס, בין תום לרשעה, בין מזרע למדבר, בין שמיעה לראייה, בין קדושה וצדקה לטומאה ותאוה, בין רפואה להשחתה ובין מלאכי קודש עושי דברו של האל (בהם אוריאל, רפאל, מיכאל, מלאך הפנים, מלכי צדק), אשר לימדו את חנוך את חלוקת לוח השמש המקודש, הקבוע והמחושב מראש, הקשור לדעת, אמת וצדק ולמחזוריים שבעונניים של שבתות ומועדי דרור המבטיחים חיים, הנודעים למשמע אוזן מהאל והמלאכים ונמסרים בנוסח כתוב מקודש, לבין המלאכים החוטאים שמרדו באל (בהם עזאזל, שמחזי [=שם חזה (ראה)], סהריאל, מלאך משטמה, רוחות התאוה, רוחי בליעל, מלכי רשע), שנכשלו בראייה אסורה שהביאה לפריצת גבולות ומילאה את הארץ חמס. העירים החוטאים לימדו את בני האדם את לוח הירח, המיוסד על ראייה אנושית משתנה ותצפית המועדת לשגגה, המשבש את מחזורי הטבע וגורם לכיליון. בעלילה דרמטית זו האל פוקד על המלאכים הקדושים לאסור את המלאכים החוטאים במעמקי האדמה במקום אפלה וצלמוות, במקום הנודע מטקסי יום הכיפורים כמדבר שהשעיר לעזאזל משולח אליו:

ועוד אמר ה' אל רפאל אסר את עזאזל ידיו ורגליו והשלכתו אל החשך ועשית פתח אל המדבר אשר בדודאל והשלכתו שמה. ושמת עליו סלעים קשים וחדים וכיסתו בחשך וישב שם עד עולם וכסית את פניו לבל יראה אור וביום הדין הגדול ישלך אל תוך האש. ורפאת את הארץ אשר השחיתו המלאכים ובשרת רפואת הארץ כי ירפא לארץ ולא יכחדו כל בני האדם מפני כל הרזים אשר גלו העירים. ותשחת כל הארץ בלמד מעשי עזאזל וכתבת עליו את כל החטא [...] ויאמר ה' אל מיכאל לך ואסרת את שמחזי ורעיו אשר עמו שהתחברו אל נשים ויטמאו אתן בטמאתן. [...] והשמדת את כל רוחות התאוה ואת בני העירים יען אשר עשו חמס לבני האדם. ובערת את כל החמס מעל פני הארץ וכל מעשה רע יסוף והופיע נטע הצדקה והישר והיה מעשה הצדקה והישר לברכת עולם ונטעו בשמחה (חנוך א' 4-16).

נטע הצדקה והישר, הקשור לביטוי המקראי צדקה ומשפט (בר' יח 19; יש' נו 1), ולדברי ירמיהו 'אצמיח לדוד צמח צדקה' (יר' לג 15) ולנבואת הנחמה של הנביא יואל המדבר על 'המורה לצדקה' (יואל ב 23), וקשור למורה הצדק ולכוהן הצדק במגילות מדבר יהודה, הוא ניגודו של עזאזל הקשור בחטא, בטומאה, בזנות ובחמס, וקשור

68 ראו: שטקליבן-עזרא (לעיל הערה 3), עמ' 31, 88.

בבליעל, בשר משטמה, בגורל חושך ובמלכי רשע. מגילת 'ברית דמשק', שנמצאה בקומראן, מביאה נוסח נוסף של מעשה העיריים, שעשוי היה לשמש כקריאה פומבית, שאולי נערכה ביום הכיפורים. נוסח זה מציב את הניגודים המקבילים שעליהם מושתת האתוס הכוהני, מזכיר את תמימות הלב הקשורה בחנוך 'סופר הצדק' שעליו נאמר: 'יתהלך חנוך את האלהים ואיננו כי לקח אותו אלהים' (בר' ה 24), הלוא הוא השביעי בדורות האדם שעליו נאמר: 'חנוך [נמצא] תמים והתהלך עם ה' ונלקח אות דעת לדור ודור' (בן סירא מד 19), ובנוח העשירי בדורות האדם שעליו נאמר: 'איש צדיק תמים היה בדורותיו את האלהים התהלך נח' (שם, ו 9), לעומת שרירות הלב הנקשרת בעירי השמים שעליהם נאמר 'ויקחו להם נשים מכל אשר בחרו' (בר' ו 2), וחוזר על ההתראה שנקראת בפרהסיה של החטא ועונשו:

ועתה בנים שמעו [אלין] ואגלה עיניכם לראות ולהבין במעשי אל ולבחור [את] אשר [רצה] ולמאוס באשר שנא; להתהלך [ת]מים בכול [דרכיו] ולא לתור במחשבות יצר אשמה ועיני זנות כין גבורי חיל נכשלו במ מלפנים ועד הנה בלכתם בשרירות לבם נפלו] עירי ה[שמים] בה נאחזו אשר לא שמרו מצות אל ובניהם אשר כארזים גבהם] וכהרים [גוויותיהם], כי נפלו כל בשר אשר היה בחרבה כי גוע ויהיו כלא הניו בעשותם את רצונם ולא שמרו את מצוות עושיהם עד אשר חרה] אפו [בם] בה תעו בני] נוח [ומשפחותיהם בה הם נכרתים].⁶⁹

בקטע הסמוך לקטע שהובא לעיל מברית דמשק נזכרת הכפרה המתחייבת ממעשה זה ומתוארת ההנגדה בין משרתי האל המכפרים לשבי פשע (בני העדה השבים בתשובה וההולכים בדרכם) לבין מלאכי חבל סוררי דרך ומתעבי חוק שלא תהיה להם שארית ופליטה: 'הם ישרתוהו ארך אפים עמו ורוב סליחות לכפר בעד שבי פשע [וכח וגבורה וקמה גדולה בלהבי אש בכל מלאכי חבל] לאין שארית ופליטה >לסוררי דרך ומתעבי חוק< כי לא בחר אל בם'.⁷⁰

בשירות עולת השבת שנמצאו בקומראן המציינות את מחזורי השבתות בשירת קודש, מצויה לשון דומה בשירת השבת הראשונה. שירה זו מושרת בשבת הראשונה של כל רבעון: ברבעון הראשון, המתחיל ביום רביעי הראשון לראשון, א' בניסן, תחול שבת זו בימי המילואים,⁷¹ וברבעון השלישי המתחיל ביום רביעי, הראשון לשביעי, א' בתשרי, תהיה זו השבת שבין ראש השנה ליום הכיפורים החלה בד' בתשרי. כמה

69 באומגרטן ומיליק, ברית דמשק (4Q266) (לעיל הערה 15), פרגמנט 2 ii, שורות 13-21, עמ' 37. למקבילה שלמה של קטע זה, מלבד שבע המילים האחרונות, ראו בנוסח הגניזה של ברית דמשק, ב, שורות 14-21 (מהדורת קימרן [לעיל הערה 22], עמ' 13-16).

70 לעיל הערה 45.

71 על הויקה בין מילואים וכיפורים ראו: ש' נאה ו' קנוהל, 'מילואים וכיפורים, תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 17-44.

משורותיה של השירה עוסקות בטהרה, בכפרה ובתשובה המאפיינות את יום הכיפורים: 'חוקי קודשים חרת למו, במ יתקדשו כול קדושי עד ויטהרו טהורי אור לגמול כול נעוי דרך ויכפרו רצונו בעד כול שבי פשע'.⁷²

בראייה דרמטית-סקרלית, טקסי יום הכיפורים ממחזיזים את המיתוס הקדום בדבר המאבק של הצדק והמשפט, הקדושה והטהרה, המצווה והתום, הברית והמחזוריות הנצחית של סדרי הבריאה, מול הפשע, הטומאה והעוול, השרירות, החטא והחמס, הפרת הברית והכאוס המשבשים מחזוריות נצחית זו ומאיימים על קיומה. המאבק מתנהל בין ייצוג כוחות הטהרה, הקדושה, המחזוריות והחיים מול כוחות הטומאה הכיליון, הכאוס והמוות. דומה שהכוהן הגדול הנכנס פנימה אל קודש הקודשים, אל מול כנפי הכרובים הקושרים בין גן עדן השמימי למקור החיים הארצי, ברגע השיא של טקס הפולחן ביום הכיפורים, בעשור בחודש השביעי, הוא בן דמותו של חנוך בן ירד, השביעי בדורות האדם, מייסד הכהונה, שנלקח השמימה כדי לראות את התבנית השמימית של המקום המקודש, הקשור במרכבת הכרובים, ושל הזמן המקודש המחולק לשבתות, שמיטות ויובלים, לימים, חודשים ושנים. חנוך כאמור צפה בכרובי אש בשמים (חנוך א' ד 8-25) ולמד מפי המלאכים את שבועות היובלים ושבבות השנה, ימי השנים ומחזורי החודשים (היובלים ד 18). הוא נלקח לשמים כדי ללמוד את מחזוריות הזמן השביעונית הנשמעת, המשביתה במחזורים נצחיים המכונה 'מועדי דרור', ומתנה את דרכי הצדק של שומרי הברית, ואת מחזוריות הזמן הרבעונית הנראית המכונה 'מרכבות השמים', המנציחה את עונות השנה, את מחזורי הבריאה ואת נצחיות החיים. חנוך שב לארץ כדי להעיד על שנגלה לו על אודות המקום המקודש השמימי (מרכבת הכרובים; גן עדן קודש קודשים) והזמן המקודש (לוח השבתות, החודשים, הימים, השנים, השמיטות והיובלים). כדי לייסד את המסורת הכהנית שראשיתה בהקטרת מחזורי קטורת קבועים במקדש, על פי הלוח שהביא חנוך משמים. חנוך הוא ראשון מקטירי הקטורת בגן עדן והוא מלמד מסורת זו הקשורה בהעלאת קרבנות במקדש לבנו מתושלח, מייסד הכהונה בארץ (חנוך א' פב 1-2; צב 1; צג 1-2; קח 1; חנוך ב; כ; כא 1-27; כג). מסורת זו מיוסדת על מחזורי השבתה הנשמרים בידי המלאכים בשמים (היובלים ב 1-3; 17-21; ו 18), ומעוגנים בברית עם בני אנוש מאז ימיהם של חנוך ונוח (היובלים ד 18; ו 15-18) ועל פולחן המציין מחזוריות מקודשת זו במקום מקודש שבו עמדה מרכבת הכרובים בקודש הקודשים, מגנה על החיים, מול הכוחות המאיימים עליהם בדמות פשעם של מפרי ברית, חוטאים 'סוררי דרך ומתעבי חוק', בכוח ההבחנה בין טהרה וטומאה, קדושה וחמס, צדק ושרירות לב, 'חוקי קודשים'

72 ראו: C. Newsom, *Songs of the Sabbath Sacrifice: A Critical Edition* (Harvard Semitic Studies, 27), Atlanta, Georgia 1985, 4Q400, frag. 1, lines 15-16, p. 89. שירות עולת השבת מתארות את ההיכל השמימי ואת הדביר שבו משרתים המלאכים. על השירות ראו: ב' ניצן, תפילת קומראן ושריתה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 207-238; אליאור (לעיל הערה 6), עמ' 174-211.

ודרכי שחת, 'משפטי התורה' ו'נדת טומאתמה'; המתנה את התשובה ואת הכפרה, ואת נצחון כוחות החיים על כוחות מוות.

כדי להמחיש את עוצמת המאבק בין שני קטבים אלה אביא תיאור הלקוח ממגילת הברכות שנמצאה בין מגילות מדבר יהודה, שם מתואר טקס דרמטי של קללה, הנאמר בפי הלויים באוזני עצת היחד במועד שאיננו מפורש. ייתכן שהמדובר בחג השבועות בזיקה לחידוש הברית הנשמרת בידי המלאכים מזמן הבריאה ועד זמנו של נח (היובלים ו 18), הכרוך במגילות בטקס מעבר בברית המלווה בברכות לשומרי הברית, ובקללות למפרי הברית.⁷³ חג השבועות, על פי מסורת המגילות הידועה מספר היובלים פרק ו, נחוג לראשונה בידי נח בברית שנכרתה עם תום המבול, שבו נכחדו תולדות מעשי החמס של חטא העיריים, בתום שנה בת 364 ימים שבה ישב נח בתיבה (היובלים ו 30-32). עם זאת, ייתכן שטקס זה קשור גם ביום הכיפורים, המעלה כאמור לעיל, את זכר הניגוד שבין רשעת העיריים החוטאים ומנהיגיהם עזאזל, משטמה, בליעל, שר חושך, מלאך השחת ומלכי רשע, וההולכים בדרכם, דרך העוול ושרירות הלב, המכונים 'גורל בני חושך' ומנהיגם הארצי מכונה 'כהן הרשע', לבין צדקת המלאכים ושותפיהם 'בני הצדק' אנשי 'גורל בני אור', ומנהיגם מלכי צדק ובני בריתו שר אורים וחנוך בן ירד, וההולכים בדרכם, בדרך הצדק ותום הלב, בראשות מנהיגם הארצי 'כהן הצדק'. הטקס הדרמטי של אמירה פומבית של הקללות, הנראה כחלק ממחזה סקרלי שהועלה ביום הכיפורים, מתואר במגילת הברכות שההדירה בלהה ניצן, במונחים הייחודיים הקשורים לסיפור העיריים, שאותם הדגשתי במקורות שנדונו לעיל לאורך כל הדין:

עצת היחד יומרו כולמה ביחד אמן אמן ואחר יזעמן] את בליעל
 ואת כול גורל אשמתו וענו ואמרו ארור [ב]ליעל [ב]מחשבת משטמתו
 וזעום הוא במשרת אשמתו וארורים כול רוחי גורלו במחשבת רשעמה
 וזעומים המה במחשבות נדת [ט]מאתמה כיאן המה גורל חושך ופקודתמה
 לשחת עולמים אמן אמן וארור הרשע בכל קצי ממשלותיו וזעומים
 כול בני בלי [על] בכל עונות מעמדמה עד תוממה [לעד אמן אמן]
 והוסיפו ואמרו ארור אתה מלאך השחת ורוח האבדון [כול] מחשבות יצר
 אנשמתכה ובכול מזמות תועבה ועצת רשע[תכה] וזעום אתה [ב]משלת
 [עולתכה ובמשרת רשעתכה ואשמתכה] עם כול [ג]אולי שאול [ועם] חרפות שח[ת]
 [ועם] כלמות כלה [ל]אין שארית בלוא סליחות באף עברת אל [לכול עדי עולמי]ם
 אמן אמן
 [וארורים] כול עושי מחשבות רשע[תמה] ומקימי מזמתמה [בלבבמה לזום]
 [על ברית אל ועל דברי חוזה אמתו ולהמיר את משפטי התורה].⁷⁴

73 על חג השבועות במסורת הכוהנית במגילות מדבר יהודה ראו: אליאור (שם), עמ' 142-173.
 74 '4Q286', B. Nitzan, אשל ואחרים (לעיל הערה 26), פרגמנט 7a, טור II, שורות 1-12, עמ' 27-28.

מקבילות לטקס קללה זה, המיוסד על טקס הקללה בהר עיבל (דב' כו 13-26), נמצא במעמד המעבר בברית בסרך היחד, שבו 'הלויים מקללים את כול אנשי גורל בליעל', וכול העוברים בברית אומרים אחר המברכים והמקללים אמן ואמן;⁷⁵ ובמעמד הקללה במגילת 'מלחמת בני אור בבני חושך' המשקף את הקוטביות בין גורל חושך, המייצג את הרשעה והטומאה, החמס ושרירות הלב, לגורל אור, המייצג את הקדושה והטהרה, שמירת הברית, החוק והצדק: 'וארור בליעל במחשבת משטמה וזעום הואה במשרת אשמתו וארורים כול רוחי גורלו במחשבת רשעם וזעומים המה בכול עבודת נדת טמאתם כיא המה גורל חושך וגורל אל לאור עולמים [...] ואתה עשיתה בליעל לשחת, מלאך משטמה ובחושך ממשלתו ובעצתו להרשיע ולהאשים וכול רוחי גורלו מלאכי חבל בחוקי חושך יתהלכו ואליו תשוקתמה יחד'.⁷⁶ 'גורל אל לאור עולמים' ו'גורל חושך' או גורל בליעל 'במחשבת רשעם', מזכירים את הביטוי המקראי המתייחס לעבודת יום הכיפורים הקשורה לשני השעירים: 'גורל אחד לה' וגורל אחד לעזאזל' (וי' טז 8).

לא רק דמויות מיתיות ומיסטיות כבליעל ורוחי גורלו, כמלכי רשע וגורל חושך, כעזאזל, משטמה ומלאך השחת, מקוללות בקללה הנוראה 'ארור'. זו גם הקללה המוטחת לעומת בני אנוש שאינם שומרים את הציוי האלוהי או אלה ההולכים בדרכי בליעל 'עושי מחשבת רשעתמה'. בטקסט מקוטע בעל אופי נומינזי דרמטי, המתאר את מעמד סיני בנוסח לא נודע, נתחמים הגבולות בין ברוך לארור, או בין אלה השבים בתשובה ושומרים את מצוות ה', הזוכים לכפרה ולהיטהרות מבטיחת חיים, לבין אלה ההולכים בשרירות לבם ומפרים את מצוות האל ונותרים בטומאת חטאי היהרג ואל יעבור הכרוכה במוות:

ארור האיש אשר לוא יעמוד וישמור ויעשה לכול [מצוות יהוה] בפי מושה משיחו וללכת אחר יהוה אלוהי אבותינו [המצוה] לנו מהר סיני. וידבר עם קהל ישראל פנים עם אל פנים כאשר ידבר איש עם רעהו וכאשר [יראה איש אור] הראנו באש בעורה ממעלה משמים ועל הארץ עמד על ההר להודיע כיא אין אלוה מבלעדיו ואין צור כמוהו וכל הקהל ענו ורעדודיה אחזתם מלפני כבוד אלוהים ומקולות הפלא ויעמודו מרחוק.⁷⁷

לנוסח מקביל ראו: '4Q287', פרגמנט 6, שורות 1-11, שם, עמ' 57 (גרסיה:מרטינו וטיכלאר, DSSSE, ב, עמ' 646), והשוו: ניצן (לעיל הערה 72), עמ' 87-103. בשורה הרביעית מלמטה במקום שבו קראה המהדירה 'גאולי שאול' דומה שיש לקרוא על פי ההקשר קוללות שאול. השו: ליכט, מגילת הסרכים (לעיל הערה 22), עמ' 70-73.

75 סרך היחד 2, 5, 10 (מהדורת ליכט [שם]), עמ' 69, 70).

76 מלחמת בני אור בבני חושך [13], 4-6, 10-12 (מהדורת ידן [לעיל הערה 26], עמ' 334-336).

77 J. VanderKam and M. Brady, '377. 4QApocryphal Pentateuch B', D. M. Gropp (ed.), 77 *Wadi Daliyeh, II: The Samaria Papyri from Wadi Daliyeh*; and M. Bernstein, M. Brady,

מסרך היחד עולה בבירור שהכפרה המעניינת את הכהנים מנהיגי עדת היחד איננה כפרת המקדש הנעשית בידי הכהן הגדול, שמשנת 175 לפסה"נ ואילך הוא כוהן מתייוון נטול ייחוס מקודש על פי המסורת המקראית, ומשנת 152 לפסה"נ הוא כוהן חשמונאי אוזורפטור, הנקרא במגילות כוהן הרשע או הכוהן הרשע.⁷⁸ כוהני בית צדוק שכתביהם נמצאו בקומראן מתמקדים בכפרה בעד הארץ המוטלת על עצת היחד, שהיא עדה בעלת הנהגה כוהנית המגדירה עצמה כ'בית קודש לישראל וסוד קודש קודשים לאהרון', המנסחת את תנאי הכפרה לכלל ולפרט: 'ובתכן העת בהיות אלה בישראל נכונה עצת היחד באמת למטעת עולם, בית קודש לישראל וסוד קודש קודשים לאהרון, עדי אמת למשפט ובחירי רצון לכפר בעד הארץ ולהשב לרשעים גמולם'.⁷⁹ החיבור מלמד בפירוט על תנאי הכפרה, ההתקדשות וההיטהרות, הקשורים בשמירת הברית, בהליכה בדרכי האל ובנאמנות בלתי מתפשרת לשמירת מועדי ה' על מחזוריותם השביעונית הנצחית. הדברים מכוונים אל היחיד ומלמדים על החלפת הכפרה הפולחנית התלויה במקדש, בהיטהרות מוסרית התלויה בהשתייכות לעדת קודש, ההולכת בדרכי אל ושומרת על מועדי תעודותיו:

כי ברוח עצת אמת אל דרכי איש יכופרו כול עוונותיו להביט באור החיים וברוח קדושה ליחד באמתו יטהר מכול עוונותיו וברוח יושר ועונה תכופר חטאתו ובענות נפשו לכול חוקי אל יטהר בשרו להוות במי נדה ולהתקדש במי דוכו ויכין פעמיו ללכת תמים בכול דרכי אל כאשר צוה למועדי תעודותיו ולוא לסור ימין ושמאל ואין לצעוד על אחד מכול דבריו או ירצה בכפורי ניחוח לפני אל והיתה לו לברית יחד עולמים.⁸⁰

J. Charlesworth et al. (eds.), in consultation with J. VanderKam and M. Brady, *Qumran Cave 4. XXVIII: Miscellanea, Part 2* (DJD, XXVIII), Oxford 2001, Frg 2 ii, lines 4–10, p. 213. דומה שהנוסח הנכון צריך להיות 'וידבר עם קהל ישראל פנים אל פנים'.

78 מחבר ספר 'מוזמורי שלמה' – שהיה ככל הנראה כוהן שנמנה עם נאמני הסדר המקראי השומר את המלוכה לשבט יהודה ואת הכהונה הגדולה לבני צדוק, 'זרע אהרון קודש קודשים', ולפיכך נמנה עם מתנגדי בית חשמונאי, שאנשיו מונו לכהונה הגדולה בידי המלכים הסלווקים ונטלו לעצמם את המלוכה במחצית המאה השנייה לפסה"נ – מתאר בלשון בוטה את לקיחת המלוכה בכוח הזרוע בתקופה זו: 'אתה יי בחרת בדוד למלך על ישראל / ואתה נשבעת לו על זרעו עד עולם / כי לא תכרת ממלכתו לפניך / ובעונותינו קמו עלינו חטאים / ויתנפלו עלינו וידיחנו / אשר לא הבטחת לנו המה לקחו בחזקה / ולא קדשו שמך הנכבד / וישימו (בראשם) הוד מלכות בגבהם / ויחריבו את כסא דוד בשאון תרועה: מוזמורי שלמה, תרגם מ' שטיין, יו, ד-ו (מהדורת כהנא [לעיל הערה 4], א, עמ' תנו). בניגוד למציאות הכאוטית המתוארת במוזמורי שלמה, מצב הדברים הראוי, המתאר את הסדר המקראי המקודש, מיוצג בדברי הכהן יהושע בן סירא: 'הודו למצמיק קרן לבית דוד כי לעולם חסדו; הודו לבחור בבני צדוק לכהן כי לעולם חסדו' (ספר בן סירא נא, כח-כט) (מהדורת מ"צ סגל, ירושלים תשי"ג, עמ' שנה).

79 סרך היחד (מהדורת ליכט, מגילת הסרכים [לעיל הערה 22], עמ' 179). עיינו בדברי המהדיר.

80 שם, עמ' 79-80. עיינו בהסברי המהדיר.

אלה שאינם נאמנים לדרך זו ולתנאיה, הולכים בשרירות לבם וסורים מהברית המיוסדת על הלוח המקודש בן 364 הימים ו-52 השבתות, לוח האותות והחודשים, השבועות, היובלים, השנים ושבטות השנה, שהביא חנוך בן ירד מייסד הכהונה משמים (היובלים ד' 17-18) – מוזהרים בראשית הדברים בלשון קשה שלא יזכו לטהרה, לקדושה ולכפרה, המבטיחות את נצחיות הברית וברכת החיים. ברכה זו קשורה במים המטהרים לסוגיהם, ואלה שאינם שבים ומכפרים על חטאיהם לא יזכו לחיות במחיצתם של מלאכים ובקרבתם של גורל בני אור, החיים לאור משפטי צדק שנשמעו משמים, אלא יישארו בטומאתם ובחטאם הכרוכים בראייה אסורה ובחטאי היצר, הגוזרים באופן בלתי נמנע את קללת השחת והמוות, הקשורה בישימון בחרבה ובמדבר, וייענשו בחיים אפלים וזעומים הקשורים לעולם העירים החוטאים והענושים הכלואים במדבר עם מנהיגם עזואל, עיוורים וסמויי עיניים:

וכול המואס לבוא בברית אל ללכת בשרירות לב לוא יתחשב ביחד אמתו כי געלה נפשו ביסודי דעת משפטי צדק לוא חזק למשוב חיו ועם ישרים לא יתחשב [...] וחושך יביט לדרכי אור בעין תמימים לוא יתחשב לוא יזכה בכפורים ולא יטהר במי נדה ולא יתקדש בימים ונהרות ולא יטהר בכול מי רחץ, טמא טמא יהיה כול ימי מואסו במשפטי אל לבלתי התיסר ביחד עצתו.⁸¹

ד. אחרית דבר

יום הכיפורים, בדומה לחג השבועות, הנף העומר וראש השנה, היה מועד מקודש ושנוי במחלוקת בין חוגים יהודיים שונים במאות האחרונות לפני חורבן בית שני. הן מועד החג הן הזיכרון המהווה את תשתיתו הריטואלית והן מהות הכפרה חרגו מהקשר מוסכם אחד או מתמימות דעים של היהודים אנשי הקהילות השונות שנחלקו בעמדתם לגבי זמן מקודש, מקום מקודש, פולחן מקודש וזיכרון מקודש. חלק ניכר ממסורות יום הכיפורים שדנתי בהן לעיל התחבר בחוגים כוהניים המזדהים בשם 'הכוהנים בני צדוק ואנשי ברייתם', שהתבדלו מהמקדש בירושלים מאז שנתפס בימי אנטיוכוס אפיפאנס בידי כוהנים מתיוונים (175-159 לפסה"ג) והתבדלו מן ההנהגה הכוהנית החשמונאית ששירתה בו בתוקפו של מינוי של מלכי בית סלווקוס.⁸² חוגים כוהניים אלה ראו את עצמם בני אור תמימי דרך השומרים על לוח מועדי דרוו המעוגן בלוח שמשי קבוע בן

81 שם, עמ' 77-79. לביטוי 'טמא טמא יהיה' השוו הגדרת המצורע בוי' יג 45-46.
82 על מינויו של יונתן בן מתתיה לכהן גדול ולמושל בידי המלכים סלווקיים, ראו: מקבים א' 62-66 (מהדורת אוריאל רפפורט, ירושלים תשמ"ד, עמ' 263); שם, יא 26-27 (שם, עמ' 273); שם, שם 57-58 (שם, עמ' 279-280). על דמטריוס שקיים לו [לשמעון, אחיו של יונתן] את הכהונה הגדולה, ראו: שם, יד 38 (שם, עמ' 321).

364 ימים, שראשיתו ביום רביעי בחודש האביב, א' ניסן, ואת יריביהם ראו כבני חושך ההולכים בשרירות לבם ומשנים את לוח השבתות והמועדים על פי תצפית משתנה בירח בשנה בת 354 ימים שאין לה יום קבוע ותאריך קבוע (היובלים ו 32-38). כוהני בית צדוק ואנשי בריתם, שומרי לוח השבתות השמשי, לוח 'מועדי דרוור' ומרכבות השמים' (חנוך א עה 3), שהקפידו על הברית ועל דרכי צדק, כונו מאוחר יותר בידי מתנגדיהם בשם צדוקים, ומסורותיהם נדחקו לתהום הנשייה.

מסורת בית צדוק, שהתחברה בשעה שהמקדש נחשב בעיניה טמא ומחולל (מימי הכהנים המתייוונים 175-159 לפסה"ג) ומימי הכהנים החשמונאים בין השנים 152-37 לפסה"ג), נדחקה הן מן הזיכרון החשמונאי שנגדו נאבקה במשך מאה ועשרים שנה, הן מן הזיכרון הפרושי שהתנגד למסורת בית צדוק לאחר החורבן, בשעה שביקש לכונן סדר חדש, לוח חדש וזיכרון חדש. ר' עקיבא, ששמו נקשר בסיפור מועד יום הכיפורים ומועד ראש השנה בחודש השביעי (חג שאינו נזכר בתורה בשם זה!) שהיו שנויים במחלוקת בין רבן גמליאל לרבי יהושע בן חנניה (משנה, ראש השנה ב, ט), ושמו נקשר בשינוי הלוח ללוח ירחי משתנה הנקבע בידי בית דין על פי עדי ראייה (בבלי, ראש השנה כה ע"א), הגדיר את ספרי הכהנים לבית צדוק, המחזיקים בלוח שמשי קבוע ומחושב מראש, המיוסד על דברי המלאכים לחנוך בן ירד, בשם ספרים חיצוניים ואסר לקרוא בהם (משנה, סנהדרין י, א). ר' עקיבא אף סיפר את סיפור 'ארבעה נכנסו לפרדס' העוסק בהלקאת מייסד הכהונה, חנוך־מטטרון בעל מסורת לוח השבתות השמשי בן 364 הימים, ובהדחתו ממקומו בגן עדן (בבלי, חגיגה יד ע"ב-טו ע"א). אולם ספרים אלה, הקודמים במאות שנים לדורו של ר' עקיבא, מייצגים זיכרון עתיק ימים ומציאות היסטורית ותרבותית מאלפת, הרואה עצמה כממשיכה את העולם המקראי וכנאמנה למסורת הכהנית הנמצאת בתשתיתו. חוגים כוהניים אלה הוסיפו את מסורת חנוך והמלאכים הקשורים במסורת הכהונה, הנאמנה לדרכי צדק ותום לב, ונלחמת בדרכי עוול ושרירות לב ומעניקה כפרה ביום הכיפורים לתמימי דרך שומרי מצוות ה' ושומרי השבתות והמועדים לפי לוח קבוע מראש, השבים מחטאם.

המסורות השונות מלפני הספירה על טומאה וטהרה, הקשורות בהתאמה לחטא העירים בדור השישי לבריאת האדם ולעליית חנוך לשמים בדור השביעי, ללוח הירח וללוח השמש, לראייה אסורה הגוררת חטא והשחתת הארץ, ולשמיעה ממקור מקודש, הגוררת דרכי צדק ומועדי דרוור, לבני חושך החיים על פי לוח הירח, שנלמד בימי חטא העירים, מאז הכיבוש הסלווקי בשנת 175 לפסה"ג ולאורך התקופה החשמונאית, ולבני אור, החיים על פי לוח השבתות השמשי, שנלמד בימי חנוך ומלכי צדק, והונחל שנית בימי משה ואהרון, כאמור בפתיחת ספר היובלים, וקשורות בהתאמה למלכי רשע ולמלכי צדק, לעזאזל ולאוריאל, ולמאבק היסטורי בין כוהן צדק לכוהן רשע ביום הכיפורים, כמתואר בפשר חבקוק, וקשורות לחטא נורא, לעונש מחריד, לתשובה ולכפרה, במישור מיתי ובמישור ההיסטורי; מגלות זיכרון חלופי ותפיסות שונות של יום הכיפורים מאלה

שנקבעו בזיכרון המשותף שעוצב במסורת חכמים אחרי החורבן (משנה, יומא). שרידים ממסורות אלה, הקשורים לסיפור חטא ירידת העיריים בהנהגת עוזאל ושמחזי לארץ ולסיפור עליית חנוך לשמים, ואף קשורים לחטא מכירת יוסף וליום הכיפורים מזה, ולחנוך מייסד הכהונה וליום הכיפורים מזה, שבו ועלו בספרות ההיכלות שהתחברה אחרי החורבן, והמשיכה מסורות כוהניות שונות בהיכלות השמימיים, שבהם חנוך בן ירד משרת ככהן גדול בשם מטטרון ומעיד על סיפור העיריים באוני ר' ישמעאל כהן הגדול.⁸³ בספרות ההיכלות, בדומה למסורת סדר העבודה ליום הכיפורים, נוכר כאמור לעיל גם חטא מכירת יוסף בידי אחיו, בסיפור עשרת הרוגי מלכות, שמצא את מקומו בהיכלות רבתי ובמסורת הפיוט הנקרא ביום הכיפורים, הנודע בשם 'אלה אזכרה'. סיפור זה הפך לחלק ממסורת יורדי המרכבה ומספרות מקדשי השם, שבה ניצחונו הרוחני של הנדרף, הנאמן לדרכי הצדק ולחשבון על-היסטורי הקשור בעולם המלאכים ובהיכלות עליונים, עולה לאין ערוך על עוצמתו הארצית של הרודף, הנוהג בדרכי רשע ואינו ער לטווח העל-היסטורי של הצדק ולחשבונה הארוך של ההיסטוריה המקודשת.

חלקים אחרים ממסורות יום הכיפורים, הקשורים לבחירת שבט לוי, לדמות הכהן הגדול ולזיקתו למסורת חנוך ולמסורת הבריתות, מצאו את מקומם במסורת סדר העבודה ליום הכיפורים.⁸⁴ כאמור לעיל בסדר עבודה עתיק שנמצא בין מגילות קומראן נאמר: 'חנוך בחרתה מבני אדם'. דמות חנוך־מטטרון המשרת ככהן גדול בהיכל השמימי ביום הכיפורים בזיקה למסורות שביעוניות שונות, מתועדת בלשון רמזים בספרות המדרש, בספרות התרגום שצביונה כוהני, בספרות המיסטית⁸⁵ ובספרות המאגית בשלהי העת העתיקה.⁸⁶ אולם, כנגד מסורות המאדירות את חנוך ואת חיי הנצח שזכה להם בעולמות עליונים, עלתה בספרות חכמים מסורת עוינת הקובעת שחנוך נהרג בראש השנה, בראשון בחודש השביעי, היום שבו

83 ראו: ר' אליאור, 'בין ההיכל הארצי להיכלות השמימיים; התפילה ושירת הקודש בספרות ההיכלות וזיקתן למסורות הקשורות במקדש, תרביץ, סד (תשנ"ה), עמ' 341-380; שטקל־בן־עזרא (לעיל הערה 3), עמ' 134-141. בהיכלות ווטרתית מתועדת חווייה מיסטית של עלייה למרכבה הקשורה ביום הכיפורים. ראו: סינופסיס לספרות ההיכלות (לעיל הערה 7), סעיף 424. על עדותו על העיריים ראו: ספר חנוך השלישי, סינופסיס (שם), סעיפים 6-8.

84 על הפיוט הקדום המכונה סדר העבודה הנקרא בתפילת מוסף של יום הכיפורים, שהוא שחזור דרמטי של עבודת הכהן הגדול במקדש, ראו: גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים, ב: יום כפור (לעיל הערה 15), עמ' יח-כה; צ' מלאכי, סדר העבודה ליום הכיפורים, אופיו מקורותיו והתפתחותו בשירה העברית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ד; הנ"ל, בנועם שיח: פרקים מתולדות ספרותנו, לוד 1983, עמ' 46-113; יהלום, או באין כול (לעיל הערה 33).

85 ראו: סינופסיס לספרות ההיכלות (לעיל הערה 7), סעיפים 389-390, 398-399.
86 ראו השבעה מהגניזה: 'אשבעית עליך מטטרון אהוב וחביב מכל בני מרום עבד נאמן לאלוהי ישראל כוהן גדול ראש הכהונים שיש לך שבעים שמות ושמן כשם רבך, שיפמן ושורך (לעיל הערה 60), עמ' 145-147.

מתחיל הלוח הירחי שחידשו חכמים אחרי החורבן (ראו: בראשית רבה, כה ותרנוגם אונקלוס לבר' ה 24) ומשכיחה את המסורת שקבעה שחנך נלקח לשמים בראשון בחודש הראשון, ביום שפתח את לוח השבתות השמשי המתועד במגילות. קיימות אף מסורות מוסלמיות מעוררות תהייה מתקופת הגאונים, המתארות את מנהגי היהודים, וקושרות את חנוך־מטטרון ליום הכיפורים ולזכרו של המקדש החרב.⁸⁷ קודש הקודשים, הקשור לגן עדן, שאליו נכנס הכוהן הגדול ביום הכיפורים, מתואר בספרות המיסטית המאוחרת שהתחברה בימי הביניים בתיאורים רבי יופי ואומרי סוד, המדגימים את החיל והרעדה, 'המיסטרים טרמנדום'⁸⁸ או את ה'רעדודיה'⁸⁹ שבמגע עם הקודש: 'אמר רבי אבא [...] לפני ולפנים הוא דוגמתו של גן עדן, וכשנכנס הכוהן לשם נכנס בנשמה ולא בגוף. באימה בראה ברתת בזיע בנקיות בטהרה והכרובים עומדים שם שוערים כדוגמת אותם הכרובים העומדים בשערי גן עדן. זכה הכוהן – נכנס שם בשלום, לא זכה – מבין שני הכרובים יוצא להב וישרף וימות בפנים' (זוהר חדש, בראשית, לד ע"ב).⁹⁰ לא רק הכוהן הגדול והכרובים נזכרים במסורת המיסטית חוצת הגבולות על יום הכיפורים, שראשיתה מצויה בדברי הכוהן בן סירא, שנכתבו בראשית המאה השנייה לפסה"ג, כשכוהני בית צדוק כיהנו בקודש: 'מה נהדר בהשגיוחו מאהל, ובצאתו מבית הפרוכת. ככוכב אור מבין עבים' (בן סירא נ 6-7),⁹¹ ובברכות לכוהן הגדול בסרך הברכות, הפותחות בלשון נשגבת: 'ואתה כמלאך פנים במעון קודש / וכבוד אלוהים לפניכה / ותפארתו עליך תהיה סביב / משרת בהיכל מלכות / ומפיל גורל עם מלאכי פנים / ועצת יחד עם קדושים [למטע עולם] / ולכל קצי נצח',⁹² אלא גם דמויותיהם של עוזאל ובליעל מצויות בספרות המדרש ובספרות הקבלה בגלגולים שונים רבי משמעות שקצרה

87 ראו דברי ההוגה המוסלמי מקורדובה אחמד אבן חזם (Ibn Hazm, 994-1064 לספה"ג) מחבר ספר הפולמוס המוסלמי הראשון המתפלמס נגד היהודים ותורתם ב'ספר ההבחנות בין הדתות, הדעות והכתות' (כתאב אלפצל פי אלמלל ואלאהוא ואל-נחל), א, קהיר 1902, עמ' 223-224): 'יכן הם אומרים בחגם החל בעשרה בחודש אוקטובר, הוא תשרין אלאוול, וכשהם מביעים את כעסם ורוגזם על אלה יתעלה על אשר הוניחם ולא נתן להם את המגיע להם ממנו – הם אומרים, קללת אלה עליהם: שמטטרון – ופירושו האל הקטן, כדי לבזות ולהשפיל את רבונם יתעלה – יקום ביום הזה, ימרוט שערו ויאמר: 'אוי לי כי החרבתי את ביתי והפכתי בני ליתומים, קומתי שחה ולא איישרנה עד שאבנה את ביתי[...]'. להקשר ההיסטורי של הדברים ראו: ח' שמש, "אלרד עלא אבן אלנגרילה" מאת מחמד אבן חזם, ח' לצרוסייפה (עורכת), סופרים מוסלמים על יהודים ויהדות: היהודים בקרב שכניהם המוסלמים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 113.

88 ר' אוטן, הקדושה: על הלא רצינולי באידיאת האל ויחסו לרצינולי, ירושלים תשנ"ט, עמ' 17-18.

89 ראו לעיל הערה 77.

90 'י תשבי, משנת הזוהר, ב, ירושלים תשכ"א, עמ' רד; והשוו: זוהר, ח"ג, סז ע"א.

91 ספר בן סירא (לעיל הערה 78), ירושלים תשל"ב, עמ' שמא, ועיינו שם התיאור הרחב של הכוהן הגדול.

92 סרך הברכות, דף 4, שורות 25-26 (מהדורת ליכט, מגילת הסרכים [לעיל הערה 22], עמ' 284-285).

היריעה מלדון בהם. אולם דומה שניתן לומר על שרידים נשכחים אלה של ייצוגי החיים והמוות, הקדושה והטומאה, הכפרה והשחת, הנצח והכיליון, הסדר האלוהי והכוחות הכאוטיים המאיימים עליו להחריבו, המבליחים מן העבר במגילות גנוזות ובכתבי יד נשכחים, את דבריו המהדהדים של תומס מאן:

עמוקה היא באר העבר, האין עלינו לכנותה באר ללא תחתית? אכן ללא תחתית היא אם ואולי רק אם עבר פירושו רק עברה של המהות האנושית [...] ככל שנעמיק להטיל את משקלות האומדן, ככל שנחדור ונידחק למעמקי העולם התחתון של העבר, כן נגלה שיסודותיה המוקדמים ביותר של האנושות, תולדותיה ותרבותה, עמוקים הם לאין חקר.⁹³

93 תומס מן, יוסף ואחיו, תרגום מגרמנית מרדכי אבישאל, תל אביב 1988, עמ' 1.